

Tartu Ülikool
Sotsiaal- ja haridusteaduskond
Sotsioloogia ja sotsiaalpoliitika instituut

Eesti roma (mustlaste) elanikkonna olukord ja lõimumise vajadus

Uurimisaruanne

Autorid: Kati Arak, Kristina Avdonina, Eva Kuslap, Mairi Kruuts, Kerli Kõiv, Eve Miilits,
Kadri-Ann Mänd, Karolin Tohv, Klarica Topper, Kristi Õunap

Keeleline korrektuur: Kati Arak ja Kristi Õunap

Juhendaja: Judit Strömpl

SISUKORD

Töös kasutatavad mõisted.....	4
Uurimuse ja kursuse eellugu.....	5
Sissejuhatus	7
Romad euroopas ja eestis. Ülevaade roma kultuurist ja selle kohast ühiskonnas	11
Ajalooline ja sotsiaal-kultuuriline taust	11
Rändamise põhjused.....	13
Rahvastik.....	14
Elukoht	15
Sotsiaalne organiseeritus	16
Sotsiaalne kontroll.....	18
Perekond roma kultuuris	18
Ülevaade roma olukorrast kooli- ja haridussüsteemis	21
Erivajaduse staatus ja eriklassidesse saatmine	22
Kodu ja kooli erinevad hariduslikud ja väärtuslikud taotlused	22
Väljendusviisid oma identiteedi kaitsmiseks	23
Võimalikud lahendused.....	24
Religioon.....	25
Sotsiaalne tegevus.....	27
Sotsiaaltöö	27
Mitte-mustlaste ühendused.....	28
Kas uue olukorra suunas?.....	29
Uurimisprobleem, uurimuse eesmärgid ja uurimisküsimused	32
Uurimuse metodoloogiline raamistik	35
Uurimuse teoreetiline lähtepunkt ja meetodi valik	35
Andmekogumine ja osalejad.....	36
Tulemused ja analüüs	38
Romade olukord Eestis	38

Taustainformatsioon.....	38
Intervjuu kui andmekogumise kontekst	41
Kultuurilised iseärasused roma inimeste pilgu läbi	42
Elamistingimused ja vajadused.....	48
Suletud kogukond	49
Eelarvamused.....	51
Osalemine hariduses	52
Tõrjutus ja ebaedu hariduses.....	54
Osalemine tööturul.....	57
Ootused perekeskusele.....	60
Arutlev kokkuvõte	67
Soovitused roma kogukonna lõimumise tõhustamiseks eestis.....	70
Kasutatud allikad	73
Lisa 1	76

TÖÖS KASUTATAVAD MÕISTED

Rom – mustlaskeeles „inimene“. 8-12.04.1971 Londonis toimunud Esimesel Romade Maailmakongressil otsustati kasutada sõna „rom“ mitmuse vormi – „roma“ rahvuse nimetuseks sõltumata elukohast. Rahvusvaheliselt on eelistatud nimetus roma.

Mustlane – eesti keeles levinud nimetus, mille etümoloogia on seotud välimusega. Sama kehtib soomekeelse „mustalainen“ termini kohta (Ariste 2012). Eesti mustlaste seisukohast ei sisalda see nimetus diskrimineerivat kõrvaltähendust ning nad ise eelistavad end mustlasteks nimetada, samas rahvusvaheliselt leviv eelistus nimetada mustlasi romadeks võib jõuda ka Eestisse ning uus termin on juba praegu eelistatud Eestis tegutsevate organisatsioonide (Euroopa Romade Foorum Eestis (ERFE), Põhja-Eesti Romade Ühing) aktivistide poolt.

Inglise keelne termin „Gypsy“ viitab uskumusele, et mustlased on pärit Egiptusest, millest kõnelevad ka vanad mustlaste legendid (vt Ariste 2012).

„Travellers“ (ing. k.) e. rändajad – on kasutusel inglisekeelses kirjanduses ja viitab mustlaste rändavale eluviisile. Eestikeelses kirjanduses seda terminit ei kasutata.

Paljudes keeltes levinud nimetus nt. ladina *cinganus*, saksa *Zigeuner*, prantsuse *tzigane* või *tsigane*, itaalia *zingaro*, portugali *cigano*, rumeenia *țigan*, hispaania *zincal*, rootsi *zigenare*, serbia, sloveenia ja horvaadi *cigan*, vene *цыган* ning ungari *cigány*, on pärit kreekakeelsest tüvest: *ατσιγανος* (*atsiganos*), mille kunagine tähendus oli *seadusevastane, kõrvaline isik, puutumatu*. Sellel nimetusel on teatud märgistav tähendus, kuigi aja jooksul on see muutunud. Ungaris ja Venemaal eelistavad mustlased ise just seda nimetust. (http://ec.europa.eu/justice/discrimination/roma/index_en.htm).

Käesolevas uurimuses kasutame nimetusi roma ja mustlane vaheldumisi vastavalt sellele, missugust nimetust eelistasid uurimuses osalejad ise.

UURIMUSE JA KURSUSE EELLUGU

Umbes 15 aastat tagasi algatas Eesti romade kogukond perekeskuse loomist, mis oleks toeks nii roma kultuuri arendamisel, kui ka Eesti ühiskonda lõimumisel. See soov pole tänaseni realiseerunud, samas ei ole see kaotanud ka oma aktuaalsust. Perekeskuse esmast funktsiooni nähakse roma laste ja perede toetamises hariduse omandamisel. Perekeskuse missioon oleks roma laste ettevalmistamine lasteaiaks ja kooliks ning roma vanemate, eelkõige emade harimine ja toetamine, et nad oskaksid olla abiks oma koolis käivatele lastele. See idee haakub Eesti uue lastekaitse ja vanemahariduse kontseptsiooniga.

TÜ Sotsioloogia ja sotsiaalpoliitika instituudi poole pöördui roma kogukonna palvel, et aidata kaasa teadmispõhise argumendi loomisele perekeskuse idee realiseerimiseks. Sotsiaaltööd ja sotsiaalpoliitikat magistritasemel õppivatele tudengitele tundus olevat igati sobiv ülesanne uurida ühe kogukonna probleeme ning selle kaudu aidata kaasa Eesti ühiskonna lõimumisele. Magistriõppe aine „Uurimistöö meetodid ja teadustöö metodoloogia“ pakkus magistrantidele sobivat võimalust, et läbi viia reaalselt uurimust, arendada uurimismetodoloogia alast kompetentsi, saada uurimuslikku kogemust ning mõelda kaasa keerulise sotsiaalse probleemi võimalikule lahendamisele. Eelpool nimetatu kokku moodustab olulise osa sotsiaaltöö ja sotsiaalpoliitika erialaharidusest. Uurimusliku ja praktilise väljundi integreerimine ühe uurimuse raames on tulevaste sotsiaaltöö ja sotsiaalpoliitika spetsialistide oluline pädevus. Üsna keerulist ülesannet vastu võttes koondati mitu eesmärki. Esiteks pidi ainega seonduvalt realselt teostatav uurimus arendama sotsiaaltöö uurimuse alaseid teadmisi ja oskusi. Teiseks pidi uurimuse käigus arenema tulevaste sotsiaaltöö spetsialistide oskus mõista ja suhelda peavoolu kultuurist erineva kultuuri esindajatega ning osata otsida lahendusi sihtgrupi huvidest lähtuvalt. Kolmandaks, kuna sotsiaaltöö uurimuse üheks põhieesmärgiks on **mõista** uuritavat kultuuri ja kultuuriga seotud inimeste eluilmaga ja tähendustesüsteemi, siis uurimisprotsessi käigus pidi kõikide osalejate võimalik etnotsentristlik, eelarvamuslik maailmakäsitus teiste kultuuride suhtes vähenema. Seda protsessi võib käsitleda lõimumise esimeseks oluliseks sammuks, mis kätkeb endas üksteisega suhtlemist ja üksteise mõistmist. Neljandaks eesmärgiks oli osalemine teadmispõhise aluse loomises aitamaks kaasa roma kogukonna Eestisse lõimumisele.

Enne kursuse algust kohtus aine vastutav õppejõud roma kogukonna esindajate Roman Luti, Zalina Dabla ja Eva-Liisa Rohtiga, kes on ühtlasi ka Euroopa Romade Foorumi Eestis (ERFE) esindajad, täpsustamaks ootusi planeeritava uurimuse suhtes. Roman Lutt ja Zalina Dabla osalesid ka aine esimeses seminaris, kus nad tutvusid magistrantidega ning andsid sissejuhatavat informatsiooni Eesti roma olukorra ja kultuuri kohta, tutvustasid perekeskuse esialgset ideed ja roma inimeste ootusi uurimuse suhtes ning arutasid magistrantide poolt eelnevalt ettevalmistatud uurimiskava.

Hr Lutt ja pr Dabla osalesid ka kursuse lõppseminaril, kus magistrandid kandsid ette uurimuse tulemused. Pärast uurimisaruande kirjalikku vormistamist saadeti see roma kogukonna esindajatele kommenteerimiseks ja tagasiside andmiseks, seejärel töötati tekstiga edasi aruande lõplikuks vormistamiseks.

Käesolevat uurimust võib hinnata kui tegevusuuringu esimest faasi. Sellega tuleb edasi tegeleda, kuid see tegevus väljub kursuse raamidest. Ilmselt ei saa edaspidine tegevus põhineda puhtalt vabatahtlikkuse printsiibil nagu seda tegi käesolev uurimus¹.

¹ Uurimuse raames toimunud magistrantide reisikulud finantseeris Balti Uuringute Instituut.

SISSEJUHATUS

On üks unikaalne rahvusgrupp, kelle staatus ja probleemid on üle maailma tekitanud palju praegu veel lahendamata probleeme. See on roma rahvusgrupp. Roma on üks kõige rohkem marginaliseerunud ja enim diskrimineeritud etniline vähemusrühm praktiliselt kõikjal maailmas. Kuni 20nda sajandi alguseni polnud see etniline rühm ennast sellisena teadvustanud, vaid lihtsalt elas päevast päeva, püüdes ellu jääda nende rahvuste kõrval, kelle juurde saatus neid viis. Kui kõrvutielamine ja tõrjumine muutus väljakannatamatuks, siis rännati edasi ning otsiti endale elamiseks uusi kohti. Täna on raske leida riiki, kus ei oleks roma inimesi, kuid nende tihedus on riigiti väga erinev. Kõige tihedamalt on roma rahvus esindatud Kesk- ja Edela-Euroopas. Ilmselt just seetõttu, et esimene romade „ärkamisaeg“ 1930ndatel aastatel lokaliseerub just sellesse piirkonda. 1933.a. kohtusid Bukarestis ümbritsevate riikide roma hõimude esindajad, et arutada ja leida lahendusi ühiste probleemidele. Otsustati ühendada jõud ning luua romade ühisorganisatsioon, kuid plaanide elluviimist takistas Teise Maailmasõja puhkemine, mis oli roma elanikkonna jaoks väga traagiline (vt Roma holokaust).

Järgmine võimalus kokku saada ning jätkata või pigem alustada algusest peale ühinemist ja ühiste probleemidega tegelemist sai romadel võimalikuks 1971.a. aprillis, mil Londonis toimus Esimene Romade Maailmakongress. Kongressil otsustati kasutusele võtta roma nimetus, mis oleks vaba igasugusest märgistamisest ning oleks rakendatav ükskõik kus maailmas elavate sellesse etnilisse gruppi kuuluvate inimeste nimetamiseks. Samuti võeti vastu roma hümn (vt lisa 1) ja lipp. Sellest ajast alates võib rääkida tänapäeva roma liikumisest, mis ühelt poolt väljendub roma inimeste organiseerumises, teisalt on aga rahvusriikide vähemuspoliitikate üheks oluliseks uurimus- ja arendamisteenaks ning praktikaks. Euroopa Liidus on roma küsimus otseselt seotud kultuurilise

mitmekesisuse ja inimõiguste küsimustega ning liikmesriikides elavate romade olukord on äärmiselt problemaatiline ega ole võrreldav ühegi teise vähemusrühma olukorraga., Kõige suuremaks probleemiks võib pidada seda, et romade probleemid ei ole seni lahendust leidnud.

Euroopas elab täna hinnanguliselt 10-12 milj roma rahvusest inimest, kellest EL territooriumil elab umbes 6 milj, mis on Euroopa kõige suurem rahvusvähemus. Enamik roma inimesi on EL kodanikud, kuid vaatamata sellele kogevad nad oma igapäevaelus ebavõrdset kohtlemist, sotsiaalselt tõrjutust ning enamik neist elab viletsates majanduslikes tingimustes. (The case of Roma 2012: 107). Lahendamata probleemide tagajärjel on tekkinud kahetsusväärne olukord, kus EL kodakondsusega romad on sunnitud liikuma oma sünnikohast teistesse EL või siis Põhja-Ameerika riikidesse ning taotlema seal asüüli. See tekitab sügavaid vastuolusid EL kodakondsuse ning sellega seotud kaitse ja garantiide ning põgenike õiguste vahel. (Guild 2012). Niisiis võib romade tänast olukorda Euroopas hinnata kiiret lahendust vajavaks probleemiks. Seoses sellega on 2011.a. kevadel välja töötatud roma inimeste lõimimise strateegiline raamprogramm, mis peaks olema realiseeritud 2020. aastaks. 2012.a. maikuu avaldas EL arengu hindamise, milles EL elanikkond pidi hindama roma inimeste integreerimisele suunatud jõupingutuste efektiivsust. Üldiselt oli vastav hinnang skeptiline, mis tähendab, et arvati, et roma inimeste lõimimisele suunatud ressursid on võrreldes teiste etniliste vähemuste lõimimisega oluliselt ebaefektiivsemad.

Roma küsimus on EL sotsiaalpoliitika prioriteetsete küsimuste hulgas ning roma inimesed kuuluvad eriti haavatavate inimrühmade hulka. Roma kultuuri ja roma inimeste kaitseks on EL liikmesriikidele täitmiseks välja töötatud terve rida standardeid ning nõuandeid. Alljärgnevalt on lühidalt tutvustatud mõnesid olulisemaid.

18. mail 2006.a. võttis Euroopa Nõukogu vastu otsuse liituda kõikide sel ajal EL liikmesriikide UNESCO kultuuri väljendusvormide mitmekesisuse konventsiooniga. Vastavalt selle 1. artikli 3. punktile on deklareeritud kõikide kultuuride võrdse väärikuse ja austamise põhimõte, mis kõlab järgmiselt:

„Kultuuri väljendusvormide mitmekesisuse kaitse ja edendamine eeldab kõigi kultuuride, sealhulgas vähemusrühmadesse kuuluvate isikute ja põlisrahvaste kultuuride võrdse väärikuse ja austamise tunnustamist.“ (UNESCO 2006)

Kultuuri väljendusvormide mitmekesisuse kaitse ja edendamine on otse seotud inimõigustega, mida deklareeritakse käeoleva dokumendi teise artikli punktis 1 järgmiselt:

„Kultuurilist mitmekesisust on võimalik kaitsta ja edendada üksnes juhul, kui on tagatud inimõigused ja sellised põhivabadused nagu sõna-, info- ja suhtlusvabadus ning üksikisiku võimalus valida kultuuri väljendusvorme. Mitte keegi ei või kasutada käesolevat konventsiooni selleks, et rikkuda inimõiguste ülddeklaratsioonis sätestatud või rahvusvahelise õigusega tagatud inimõigusi ja põhivabadusi või piirata nende kohaldamisala.“ (ibid)

Roma elanikkonna haridustase on äärmiselt madal (vt. Lutt 2009, Kallas 2011, Rausepp, Roosalu 2013), roma lapsed on sageli suunatud õppimiskustega õpilaste erikooli või langevad koolist välja. Kõik need probleemid on seotud ühelt poolt roma inimeste tõrjumisega ning teiselt poolt roma inimeste endi eemaletõmbumise ja usaldamatusega ühiskonna suhtes. Sellele lisandub roma kultuuri teatud iseärasus, nimelt on roma kultuuri põhiüksuseks perekond, mitte indiviid eraldivõetava iseseisva väärtusena. Vastavalt sellele käsitletakse roma peredes lapsi eelkõige pereliikmetena, mitte autonoomsete indiviididena. Lapsi hoitakse võimalikult kaua pere keskel, vältides sellega välised k.a teiste kultuuriväärtuste ja normide mõjusid lapsele. Perekeskne kontseptsioon tähendab ühelt poolt seda, et väikelaps on võimalikult kaua sümbioosis suhtes oma lähedastega ning suuremad lapsed peavad pereelus võrdselt osalema, eelkõige aitama pere argikorraldustes, nt. hoidma väiksemaid õdesid-vendi. Pereelu ületähtsustamine, võrreldes ühiskondlikus elus osalemisega, põhjustab laias laastus roma kogukonna suletust privaatellu. Roma vanemate poolne laste hariduse „mitteväärtustamine“ ja kooliskäimise vähene toetamine või lausa takistamine on seotud koolist tuleva ohuga roma kultuuriväärtustele. Seepärast tuleb mõelda roma laste sellisele haridusse kaasamise mudelile, mis haarab tervet perekonda ning toetab roma kultuuri arengut. Roma inimesed peavad reaalselt kogema seda, et lapse koolitamine ei ohusta nende kultuurilist iseärasust, vaid võimaldab roma kultuuril areneda, olla osa selle ühiskonna kultuuridest, mille keskel nad parasjagu elavad. Sellist tegevust võib realiseerida vaid juhul, kui tegevus tugineb roma inimeste endi soovidele ja aktiivsusele. Riik ja ühiskond võivad siin olla eelkõige toeks, kuid mitte otsustajaks. Ühistegevuse aluseks peab olema interaktsioon

riigi, eesti ühiskonna ja roma kogukonna vahel ning selle eesmärk peab olema soov ja jõupingutus üksteist kuulda võtta ning mõista.

ROMAD EUROOPAS JA EESTIS. ÜLEVAADE ROMA KULTUURIST JA SELLE KOHAST ÜHISKONNAS

Ajalooline ja sotsiaal-kultuuriline taust

Kogu romade ajaloo jooksul ainukesed dokumendid, mis on mustlastest ja rändajatest maha jäänud ei ole kirjutatud romade endi poolt. Esimesed mustlaste rühmad avastati Euroopas peamiselt 14. ja 15. sajandil, pärinevad mustlased aga Indiast, kust on alguse saanud ka nende ränne, mis toimus mitmete erinevate lainetena 9.-14. sajandil.

1322. aastal kirjeldas Simon Simeonis Candia lähedal Kreetal asuvaid mustlaste rühmi, kes telkisid koobastes ja kellel olid piklikud Araabia tüüpi telgid.

14.-15. sajandil elasid mustlased Balkani piirkonnas või rändasid koos Ottomani armeega Kesk-Euroopasse, nt. tänase Ungari ja Slovakkia territooriumile (Crove 1994). 14. sajandi teisel poolel mustlaste hajumine suurenes ning jätkus ka 15. sajandil. Aastatel 1407-1416 viitavad mitmed kroonikad mustlaste paiknemisele Saksamaal, nende rännakutest Põhja-Euroopas on märke 16. sajandi esimesest poolest. Briti saarte kohta on esimesed märged mustlastest 1505. aastal Šotimaal, 1514. aastal Inglismaal ja 1579. aastal Walesis, kuid tõenäoliselt saabusid mustlased neisse piirkondadesse varem.

Rootsis leiti täpne kuupäev Olai Petri poolt kirjutatud Rootsi Kroonikas. Ta kirjutab, et 1512. aastal „need kes ühest riigist rändasid teise ja keda nimetatakse *tateriteks*, saabusid Rootsi riiki, Stockholmi“ (Liegeois 1994), varem polnud mustlased Rootsis elanud. 1540. aastal küüditati mustlaste rühmad Inglismaalt Norrasse. Soome jõudsid mustlased umbes 16. sajandi 80endatel

aastatel. Venemaale saabusid esimesed mustlased lõunast 1501. aastal ning sisseränne kestis umbes 1721. aastani, mil nad jõudsid Siberisse. (Liegeois 1994).

Mustlased olid kohustatud maksma erimaksu, mida nimetati *harac*'iks. Osa neist jätkas reisimist impeeriumis ja ka väljaspool piire kuni 19. sajandini.

Teine osa Balkani mustlastest, peamiselt käsitöölised (metallsepad, puusepad, korvipunujad jne.), hakkas end ise sisse seadma selle piirkonna küladesse, kus neil oli võimalik müüa oma tooteid nii hooajalistele reisijatele kui ka kohalikule elanikkonnale. 16. ja 17. sajandil alustasid mõningad mustlased tööd põllumajanduses, enamasti olid nad palgatöölised ning sageli hooajatöölised, selle tulemuseks oli mustlaskülade areng.

Mustlasgrupid, kes saabusid Lääne-Euroopasse, jätkasid sageli oma rännakuid piirkonnast piirkonda, riigist riiki ning suured liikumised toimusid kuni 16. sajandi alguseni. Järk-järgult nii rändamise tempo kui ka vahemik vähenesid. Üheaegselt – ning tundub, et see on toimunud algusest peale igas riigis – on mõned mustlaste grupid vähendanud oma rännakuid või rännanud kõik koos. Näiteks Kreekasse rändas osa esimese laine mustlasi sisse ja asus alaliselt elama valdavalt maapiirkondades: Epiruse rannikul, Corfus, Peloponneses, Makedoonias ja Traakias. Itaalias piirasid mitmed perekonnad 15. sajandi lõpul oma rändamist ja püüdsid leida maapiirkonnas tööd. (Liegeois 1994).

Esimene märge sellest, et mustlased paiknesid Eestimaa pinnal pärineb 1533. aastast. Esimesed mustlased, Claws von Rottenberch ning Christoffer Rottenberch saabusid Saksamaalt Rottenbergist (Blomster 1998, Essen ja Johansen, 1939 viidatud Ariste 1959/2012: 29). Puuduvad dokumendid, mille alusel oleks võimalik selgitada, kas need jõugud jäid Eestisse pikemalt pidama, kuid Paul Ariste oma mustlasteemalistes töödes toob ära hulganisti dokumente, mille alusel võib väita, et mustlased rändasid Eesti territooriumil alates 17. sajandist. Kui paiksed nad olid ei ole siiski teada. Samas on kindel, et alates 19. sajandi esimesest poolest on üks mustlaste rühm, Lauise mustlased, kindlalt Eestisse elama jäänud. (Blomster 1998).

Laiuse mustlased² rändasid Eestisse Soomest ja Rootsist ning nad rändasid eestlaste hulgas. 1841. aastal koondati neid Laiuse kroonuvalla hingekirja. Ariste (1959/2012: 31) kohaselt pidid nad pearaha maksma Laiuse vallale ning vald andis neile passe või rändamislubasid. Valla ja mustlaste vaheliseks vahendajaks oli nn kohtumees, kes oli mustlaste seast valitud inimene. Viimane kohtumees, Ants Indus suri 1903. aastal ning pärast seda selline amet kadus.

Endisel Liivimaal ehk Lõuna-Eestis elasid nn. läti mustlased ning Venemaa piirialadel vene mustlased. Need mustlaste rühmad rändasid Eestisse eri aegadel ning erinevad üksteisest mingil määral, kuigi tunnistavad üksteist mustlastena. Ariste arvates erinevad ka nende keelemurrakud, mistõttu nad eriti hästi üksteisest aru ei saa. Laiuse murrak sarnaneb kõige rohkem Soome mustlaste keelemurrakuga (Ariste 1966/2012: 41). Laiuse mustlaste keskuseks kujunes Raaduvere küla. Nad olid kas poolpaiksed või paiksed ning segunesid eestlastega. Ariste arvates on sellest grupist teada ka haritlasi ning eestlastel on säilinud mustlaspäritolu perekonnanimed: Indus ja Sangernebo (Ariste 1966/2012: 42). Ka tänapäeval jagunevad Eestis elavad mustlased kolme rühma, nn. eesti mustlasteks, läti mustlasteks ja vene mustlasteks.

Rändamise põhjused

Romade rändamise põhjused on erinevad. Sajandite jooksul on olnud arvukalt karistamise poliitikaid, millega kaasnesid erikaristused mittetäitmise eest (põletusmärgi tegemine triikrauaga, poomine, sunnitöö jne.). Maailmas on organiseeritud mustlaste küüditamisi, milles paljud hukkusid ja ellujäänud olid sunnitud põgenema: selliste meetmete rakendamine toimus näiteks 17. ja 18. sajandil Hollandis, kus riik „puhastati“ mustlastest. Samal perioodil küüditas Rootsi mustlased enda territooriumilt Soome. (Liegeois 1994).

Aegade jooksul on mustlasi diskrimineeritud ja tõrjutud. Peale esimest mustlaste rännet idast läände toimusid samaaegselt Tamerlani sündmused Balkanil. Majanduslikud raskused – milles

² Laiuse mustlaste kohta on kaks versiooni: vastavalt ühele versioonile on terve see mustlarühm hävitatud saksa okupatsiooni ajal, teise versiooni järgi õnnestus mõnel inimesel siiski ellu jääda. Keelemurrak, mida Laiuse mustlased kasutasid on siiski hävinud.

mustlased olid väga haavatavad – võivad samuti olla nende rändamise üheks põhjuseks. (Liegeois 1994). Teine oluline tegur on kaubandus, mis meelitab ligi, muutes piirkonda või isegi rahvust. Mustlasest kaupmees või käsitööline püüab leida kliente, mis eeldab nende otsimist ja see omakorda tähendab reisimist ühest kohast teise. Olles kliendid leidnud, hoitakse neist kinni. Need kaks tegurit on olulised aspektid, mis mõjutavad otsust, kas rännata või mitte.

On veel palju teisi põhjuseid, miks mustlased rändavad: sotsiaalsete sidemete säilitamine, reisimise soov, mis toob kaasa iseseisvuse, väljakutsed, võimalus osaleda suurtel messidel ja palverännakutel näiteks Roomas ja Santiago de Compostelas. Rändamine on seega osaliselt struktuurne, mis tuleneb teatud tüüpi sotsiaalsetest ja majanduslikest organisatsioonidest. Igas riigis on mustlaste sissetulek leidnud aset erinevate lainetena, tavaliselt pika intervalliga. Mõned sissetulekannutest jäävad paikseks või vähendavad oma rändamist, samas kui teised rändavad pidevalt või jätkavad reisimist, et katta suurt osa riigist. Põlisrahvuse olemasolu ja muutused gruppide vahel toovad kaasa kihistumise ning suure kultuurilise ja keelelise mitmekesisuse mustlaste ja rändajate seas igas Euroopa riigis. (Liegeois 1994).

Rahvastik

Loenduse andmed mustlaste ja rändajate kohta on alati olnud ebatäpsed. Üheks põhjuseks on see, kuidas antud rahvusrühm on poliitiliselt kindlaks määratud. Mustlaste enamus ei pruugi end määratleda loenduse vormide põhjal erinevatel põhjustel, esmalt kindlasti seetõttu, et neil on ettevaatlik hoiak sajandeid kestnud tagakiusamise tõttu. Rändajate loendamine on olnud riigiti erinev. On arusaadav, et loendajad ei suutnud lugeda igat karavani, mis Euroopas liikus. Suured liikumised Euroopas 1990ndatel muutsid loendamise keeruliseks, sest liiguti suurte lainetena ning kohalik pilt muutus väga lühikese ajaga. Statistikat on keeruline teha ka seetõttu, et põgenikud, otsides poliitilist varjupaika ütlesid harva, kas nad on mustlased. Kogutavad näitajad on vaid arvandmed. Euroopa Liidus on mustlasi 10-12 miljonit. Kõige tihedamalt elavad romad Kesk- ja Edela-Euroopas: Türgis (2-5mlj), Rumeenias (1-2,5mlj), Ungaris (0,5 – 1mlj). Kõige vähem on neid Luksemburgis (100-150), Norras (500-1000), Küprosel (500-1000) ja Eestis (500 -1250). Eesti Statistikaameti andmetel oli 2000. aastal Eestis 542 roma inimest ning viimase

rahvaloenduse andmetel 482 inimest (Rahva ja eluruumide loendus 2011). Eestis on näha mustlasrahvastiku arvu pidevat vähenemist. Seoses rahvuse määratlemisega seotud ebaselgusega hinnatakse romade reaalselt rahvaarvu siiski peaaegu kaks korda suuremaks (European Commission 2012).

Sotsioloogide ja antropoloogide küsimuseks on see, et millist rühma pidada kõige enam mustlaseks. Näiteks Prantsusmaa uuringutes on mõnetuhandeline *Roma* elanikkond sisse arvatud, kuid kümned tuhanded *Manús* ja *Kalé* mustlased on kõrvale jäetud. Selle üheks põhjuseks on kahtlemata sotsiaalteaduste arengu langus uute tulijate laine tõttu. Uurijad ise tugevdasid kujundit tõelisest mustlasest Ida-Euroopast, varjutades kõik teised. Raskusi on ka nomaadide ja paiksete mustlaste suhte määratlemisega. Terminid, mida nende kohta kasutatakse on erinevad ja erinevad üksteisest riigiti. Vaatamata nende ühistele nimedele sisaldavad kõik paikseid isikuid. Vaadates Euroopat kui tervikut ei ole suhe mustlaste ja nn reisijate (i.k. *Gipsy Travellers*) vahel, kes elavad läbivalt liikuvus elamus ja muudavad koguaeg oma asukohta, kõrgem kui 20%; poolnomaadid, elades paikselts ühe osa ajast kindlas elukohas ja reisides teise osa ajast, moodustavad 20% ja paiksed isikud, kes ei reisi kunagi moodustavad ülejäänud 60%. See suhe on aga riigiti erinev. Näiteks Hispaanias ja Austrias on mustlased paiksed, kuid vastupidine on olukord Suurbritannias, Irimaal, Belgias ja Prantsusmaal. Samas ei ole paiksed mustlased vähem mustlased kui need, kes rändavad. (Liegeois 1994). Eesti territooriumil ei ole enam rändavaid mustlasi selle sõna klassikalises tähenduses (vt Roht 2011), samas käesoleva uurimuse käigus läbi viidud intervjuude ajal jutustasid osalejad Eesti mustlastest, kes töötavad välismaal, eelkõige naaberriikides.

Elukoht

„Esimese laine“ rändajad ja mustlased, nomaadid või paiksed, levisid laiali terves võimalikus alas, moodustades tihedama elanikkonna pealinnade ja teiste suurte linnade ümber. „Teise laine“ mustlased (19. saj. lõpp ja 20. saj. algus), jätkasid linnades rändamist, peatudes peamiste suurlinnade eeslinnades, kus olid neile sarnased kogukonnad. Sellised kogukonnad võivad tunduda stabiilsed, kuigi reaalsuses on seal pidev perekondade liikumine. „Kolmanda laine“

mustlased Jugoslaaviast on asutanud ennast nii agulitesse kui linna keskustesse ja olles kas paiksed või poolpaiksed, on ülekaalukalt linlikud. (Liegeois 1994).

Romade elukohad varieeruvad ja sõltuvad ümbritsevast ühiskonnast, sellest, millised on sealsed regulatsioonid, piirangud, keelud. Soov jääda paikseks, isegi kui kohalik valitsus seda toetab, võib kohata vastuseisu kohalike elanike poolt ja see teeb paikseks jäämise soovi realiseerumise raskeks. Nomaadid peavad seetõttu arvestama varieeruva ja ajutise elamisega. Telgid, kaarikud ja hobukaravanid on saamas harulduseks, kuid eksisteerivad siiski. Lääne-Euroopas on kaks peamist elukohatüüpi väikestest kuni luksuslike mobiilsete kodudeni ja ühekorruselised majad väikese aiaga, kus saab peatuda perekonna või külas olevate sugulaste karavan. Paljudes kohtades on leitavad kasutatud materjalidest kokku pandud onnid, kas üksikult või kobaras teiste onnidega. Elatakse ka riigi poolt pakutavates korterites, kuid sellega võib esineda raskusi, sest sellise elukohaga ei olda harjutud. On ka palju teisi erinevaid elamisi, nt. mahajäetud majad Kreekas, koopad Andalusias. Paiksed mustlased võivad elada majas või ratasteta karavanis, kuid nende meeltes on valmisolek rändeks, kui selleks peaks mingi tõuge tulema. Tõukeks võivad olla näiteks probleemid naabritega, majanduslik olukord. Sotsiaalne aspekt (külaliste vastuvõtmine, külla minemine, vanemad ja teised suhted) on mustlastele väga oluline, nende arvates ei ole karavanist majja kolimine edasiminekuks või areng. Selline muutus on ajutise kompromissi tulemus ja võib liiga suure surve korral olla arengu mõttes isegi pigem sammuks tagasi. (Liegeois 1994).

Tänapäevased olud on muutmas mustlaste käitumisviisi, äärelinnadesse kolivad ka teised grupid, sest maal jääb ressursse vähemaks. Nomaadid on transpordi arenedes valimas kiiremaid liikumisviise ja mitmepäevased retked on vähemaks jäämas. Perekonnad püüavad hoida kokku, otsitakse maju samasse regiooni, vahel ka samale tänavale, moodustades selliselt arvuka kogukonna, mis omakorda tekitab probleeme nende läheduses elavatele elanikele.

Sotsiaalne organiseeritus

Nimetused, mille alla perekonnad kogunevad, väljendavad selgelt mitmekesisust. Sarnased nimed määravad perekonnagrupid, kes on pärit samast piirkonnast või kelle esivanemad on sealt pärit.

Kogukonnanimi võib pärineda ka ametist, mis on või on olnud omane sellele grupile. Näiteks *Lovara*, mis tähendab hobusekauplejaid. Isikut kujundab see, millisesse gruppi ta kuulub ja milliseks antud grupp ta muudab. Ta ei ole tuntud selle poolest, kes ta indiviidina on, vaid millisesse gruppi ta kuulub. Grupinimede olemasolul on väga suur tähtsus, kuna nende abil on võimalik rahvastikku klassifitseerida ja grupinimede omamine on abiks ka esivanemate leidmisel ning üksteisega kohanemisel.

Viimastel aastatel on romad hakanud jagunema elamistingimuste ning rikkuse alusel ehk vaesed ja rikkad on jagunenud eraldi gruppideks. Selline jaotus on ilmne juba peaaegu kõikides riikides. Pealegi, mitmed suhted (abielu, majanduslikud) võivad areneda erinevate grupiliikmete vahel, mis on teiste liikmete arvates sobimatud.

Kaasaegses ühiskonnas, mis romasid ümbritseb, on linnastumine, industrialiseerimine ja tsentraliseerimine muutnud nende sotsiaalseid suhteid. Tänapäeva globaliseerivas maailmas, kus mitmekesisus on vähenenud, on mustlased säilitanud oma unikaalse liikuvuse, paindlikkuse, iseseisvuse, ustavuse oma iseärasustele ja viisidele, kuidas neid säilitada ning suhted ümbritsevaga.

Abielu on roma kultuuris oluline, sest see annab nii stabiilsust kui toob ka muutusi kogukonna ja perekonna ellu. Abielu on vajalik noortele, sest ainult see annab täieliku sotsiaalse täiskasvanu staatuse. See on vajalik kogukonnale, kuna see on sotsiaalne pakt kahe perekonna vahel, kelle liikmed abielluvad. Näiteks *Romade*, *Kaldera's Rom* ja *Lovara* puhul on abielu haripunkt pärast pikki läbirääkimisi kahe perekonna vahel. Teiseks näiteks on soomlaste *Kaalé*, *Manús*, inglaste *Romanichal Travellers*, bulgaarlaste *Yerlii*, kelle puhul algab abielu lühikese pagemisega pärast mida tuleb noorpaar tagasi, otsides oma perekondade andestust ja nõusolekut. Hoolimata sellest, kas kokkuleppele on jõutud enne või pärast liitu, on oluline, et saavutatakse perekondade heakskiit, sest perekonnad on need, kes noored lõpuks ühendavad.

Sotsiaalne kontroll

Sotsiaalset kontrolli, mis tagab korra ja ühtekuuluvustunde sotsiaalsetes struktuurides, on kasutatud laialivalguval viisil, kus kogukonna kaalukamad on olulisemad kui teatud üksikindiviidid. Reeglitest ja keeldudest mitmed rõhutavad puhtust, mis on oluline nii toidutegemisel kui ka hügieeni ja riietuse puhul. Samuti on kindlad reeglid vastassugupoolega suhtlemisel.

Paljudes gruppides toob keelust üle astumine või sõnakuulmatus reeglite suhtes kaasa nõupidamise ja õigusemõistmise. Kui on toimunud vale tegu, siis peab selle teo heaks tegema. Kui perekondadevaheline pinge liiga kõrgeks muutub, siis tuleb kogukonnas mingi otsus vastu võtta, näiteks maa-ala perekondade vahel võrdseteks osadeks ära jaotada.

Kogukondlik aspekt on ilmne ka sanktsioonide rakendamisel, see mõjutab tervet süüdlase perekonda, hoolimata sellest, mis karistus rakendub, sest vastutus on kollektiivne. Ühtekuuluvustunne on oluline selleks, et vältida sotsiaalset lagunemist.

Tundub, et romade jaoks puudub mõiste „juht“, pigem on see vastutuse küsimus. Selleks, et olla millegi eest vastutav, peab isik olema teiste poolt austatud. Austuse võitmiseks peab isik jällegi teenima tunnustuse. Lugupeetud mees on tavaliselt keskeas või vanem, suhteliselt suure perekonna pea, jõukas nii perekonna suuruselt kui ka oma oskustelt, mis teevad ta kogukonna silmis hinnatuks.

Perekond roma kultuuris

Perekond on mustlaste jaoks üks olulisemaid institutsioone, olles nii stabiilsuse, ühtsuse kui ka sotsiaalse organiseerumise sünonüümiks (Roht 2011, Tali jt 2007). Perekonna olulisus on äärmuslik, see on püsiv tunnus muutlikus maailmas, ettearvamatutes olukordades (Liegeois 1994).

Perekond ei ole selle individuaalsete liikmete summa, see on terve kogum solidaarseid liikmeid teiste perede ja kõrvalseisjatega. Indiviididevahelised suhted on samaaegselt perekonnagruppide vahelised suhted ja indiviidid käituvad mitte nagu indiviidid vaid kui pereliikmed (Liegeois, 1994).

Sotsiaalne solidaarsus ühendab kõiki pereliikmeid: vallalised täiskasvanud (harv fenomen) jäävad vanematega, orvud võetakse peaaegu alati sugulaste poolt enda juurde, eakaid austatakse sügavalt, nende eest hoolitsetakse ega tõugata neid kõrvale. Eaka inimese hooldekodusse paigutamine on sama kujuteldamatu kui lapse asenduskodusse saatmine. Haigeid ei jäeta üksinda ning võimalusel on pereliikmed ka haiglas pidevalt kohal ja haige kõrval. Samuti ei jäeta surnuid kunagi üksinda: nende üle peetakse kuni matusteni valvet nii päeval kui ka öösel. Selline sotsiaalne solidaarsus pakub ka sotsiaalset ja psühholoogilist turvalisust. (Liegeois, 1994)

Perekond on üldiselt laiendatud pere, mis toob kokku mitmeid tuumperekondi ja põlvkondi. Tuumpere on suhteliselt tähtsusetu ja perekonnanimel, mida see kannab (tulenedes vajadusest legaliseerida oma perekonnaseis, nagu on nõutud kaasaegsetes riikides) ei ole sotsiaalset tähendust. (Liegeois, 1994). Romade kogukonnas ei tähenda abielu kooselu ametlikku registreerimist – meeste ja naiste vahelised suhted järgivad sageli väljakujunenud tavasid ning ettekirjutusi. Tänapäeval on abiellumise iga hilisem kui näiteks 50 aastat tagasi. Vanemate heakskiit abielule on mustlaskogukonnas enamasti väga tähtis. Võrreldes varasemaga on muutus toimunud ka segaabiellude osas. Kui vanasti ei kiitnud mustlaskogukond „väljastpoolt“ pärit inimesega abiellumist heaks, siis tänapäeval ei ole segaabiellud enam haruldased. Mustlasmeeste seas esineb segaabiellusid sagedamini kui mustlasnaiste seas. (Tali jt, 2007). Traditsiooniliselt peaks paar pärast abiellumist elama mehe vanemate juures ja vastabiellunud naisel on kõige vähem õigusi. Ta peab ämma ja mehe õdedega hästi läbi saama, sest pere toimib ühe üksusena. (Roht, 2011).

Kontroll perekonda vastuvõtmise üle on vanematel ja eakamatel pereliikmetel. Kui vanemad aktsepteerivad laste partnerivalikut, siis on lastel peresuhetes kindel positsioon. Kui rikutakse reeglit, et vanemate heakskiiduta ei tohi abielluda, võib pere otsustada, et abielupaari ei aktsepteerita ning suhted nendega katkestatakse. Kui vanemad ei ole meest abikaasana heaks

kiitnud, ei või naine ka pärast lahutust koju tagasi pöörduda ega oodata perekonnalt mingit abi. Kuna peresuhted on tähtsamad kui romantilised tunded, võivad vanemad kasutada oma võimu paari lahutamiseks või nende perekonda mitte kaasamiseks. (Roht, 2011).

Kuigi mustlaskogukondade kombed ja tavad erinevad piirkonniti, on paljud traditsioonid naiste ja meeste vahelistes suhetes sarnased (Tali jt, 2007). Peres esineb mõlemat, nii erinevust kui ka teineteise täiendamist, mida tähistavad meeste ja naiste rollid (Liegeois, 1994). Naistel on mustlasperes meestega võrreldes vähem õigusi ja märksa enam kohustusi, mille hulka kuuluvad peamiselt kodused majapidamistööd ja laste kasvatamine (Tali jt, 2007). Naised mängivad tihti ka olulist majanduslikku rolli ning tagavad pere igapäevaste vajaduste rahuldamise, eriti juhtudel, kui mees on töötu ega ole võimeline perele igapäevast leiba kindlustama (Liegeois, 1994).

Naine vastutab varastel eluaastatel kõigi oma laste kasvatamise ja harimise eest ja tütarde oma eest kuni nad abielluvad, tema õpetajaroll on grupi ellujäämise kindlustamisel otsustava tähtsusega. Sageli öeldakse, et naine on sotsiaalse grupi konservatiivne element, kuna annab edasi traditsioone. (Liegeois, 1994).

Mehed on pere maine kandjad ja kaitsjad välismaailmas; seespool on nad oma perekonna pead ning kannavad autoriteedi ja otsustamise võimu. Paljudes gruppides kalduvad mehe sissetulekud olema erakorralisteks kuludeks või maine tõttu kulutamiseks (pidu, auto jne). Mees on tihti kodust ära, otsides töövõimalusi või arutades teiste meestega erinevaid asju, et hoida ülal sotsiaalseid sidemeid ja teha äritehinguid. (Liegeois, 1994).

Perekond hakkab olema perekond siis, kui sünnib esimene laps (Liegeois, 1994). Kui vanasti olid mustlaspered paljulapselised, siis tänapäeval on laste arv peredes tunduvalt vähenenud, paljudes peredes on vaid üks või kaks last (Tali jt, 2007). Lapse haridus on kollektiivne, antud suure pere poolt. Ta elab ühiselt koos kolme või nelja põlvkonnaga ja tema sotsialiseerimine toimub laiapõhjalises grupis, tagades seega ühtekuuluvuse, sidususe, järjepidevuse ja turvalisuse. Lapse ja täiskasvanu maailmasid ei eraldata, nad on pidevas füüsilises ja sotsiaalses kontaktis, kaitstes üksteist välismaailma eest – mitte kunagi ükski, alati grupis ja osana grupist. (Liegeois, 1994).

Pere elab koos, töötab koos ja kannatab koos. Laps austab vanemaid ja vanemad austavad teda. Last julgustatakse, et ta arendaks oma keskkonnas uurivat käitumist. Paindlikus raamistikus, ilma kindla ajakava, sünduse või liigsete piiranguteta, on hinnatud kogemused, initsiatiiv ja vastutus. Samas vabadus võtta initsiatiiv ei ole sama mis kontrolli puudumine. Kontroll on holistiline: seda harjutatakse grupis. Mustlaslaps kogeb haridust sõltumatuses, mitte vabaturumajanduse situatsioonis. Hariv perekond on esmatähtis ja ülimuslik hilisemate liitude suhtes läbi abielu ja muude väliste sõprussuhete. (Liegeois, 1994).

Igas eas õpib laps oma erinevate sotsiaalsete rollide erinevaid aspekte. Väikelaps ja teismeline töötavad oma vanematega külge külge kõrval (poisid isaga, tüdrukud emaga) ja igapäev on vastutus. Laps õpib kuidas käituda oma eakaaslaste ja vastassugupoole esindajatega vastavalt grupi ootustele ja õigustele ning kohustustele, mis tema rolliga kaasas käivad. Ajaks mil ta jõuab varasesse teismeikka annab laps olulise panuse vanemate tegevustesse, samal ajal kui vanemad jätkavad tema sotsiaalsete ja professionaalsete oskuste lihvimist. See protsess käib igal ajal vanemate ja laste vahelise vastastikuse austuse kontekstis. Laps, suur või väike, on oma kogukonna rüpes täiesti turvaliselt. (Liegeois, 1994).

Eemal elavate pereliikmete külastamine on oluline ning õdede, vendade ja nõbude pered võivad külla tulla millal iganes nad soovivad, tavaliselt mitmeks päevaks. Neile pakutakse alati süüa ning nad võivad ka ise midagi kaasa tuua. Ühtekuuluvustunne ja teineteise aitamine on loomulik eluviis. (Roht, 2011).

Ülevaade roma olukorrast kooli- ja haridussüsteemis

Laste kasvatamise ja arendamise juures on kool oluline institutsioon, kuid roma laste jaoks on kohanemine kooliga sageli pikk, raske ja valulik protsess. Kooliskäimine tekitab hirme ka roma lastevanemate jaoks, sest toob kaasa kartusi piiride ületamise ees ja nõuab sotsiaalsete suhete modifitseerimist (Liegeois, 1994). Roma laste kooliskäimist takistavad erinevad põhjused. Eelkõige on see hirm võõra kultuuri mõjust, mis ohustab roma kultuuri edasikandmist. Teisalt eemaldab lapse hõivamine kooliskäimisega teda pereelust. Sel ajal kui laps on koolis, ei saa ta aktiivselt osaleda perekonnaelus. Ka kooli poolt antavad ülesanded segavad last perekonna

aitamisel, nt. väiksemate õdede-vendade hoidmisel seni, kuni vanemad tegelevad igapäevase leiva teenimisega. Kuna vanematel puudub haridus, siis nende jaoks on lapse koolitööde täitmine võõras tegevus, milles nemad ei oska osaleda, aitamisest rääkimata. Kõik see tekitab muljet, et kool lõhub lapse ja vanemate vahelisi suhteid. Samas on kooliskäimine oluline eeldus töö leidmisele ja edaspidisele majanduslikule toimetulekule. (EUMC 2006).

Erivajaduse staatus ja eriklassidesse saatmine

Enamik roma lapsi, nende vanemaid ja ametnikke soovivad, et roma lapsed saaksid õppida tavakooli tavaklassis (Liegeois, 1994). Tihtipeale ei rakendu see aga reaalsuses, sest roma emakeel ja tavapärane käitumine erinevad klassikaaslaste omadest ning nende intellekti tase võib olla madalam kui vanusegrupis eeldatakse. Seetõttu hakatakse roma lapsi kergesti pidama „alaarenenuteks“ või „sotsiaalsete erivajadustega“ lasteks ning neid hakatakse suunama erivajadustega õpilaste klassidesse (Liegeois, 1994). Ka Eestis Tali, Kollom ja Velbergi (2007) poolt läbi viidud uurimuse tulemustest selgus, et nii Tartu- kui ka Valgamaal olid intervjuueeritud roma naised puutunud kokku normaalsete laste saatmisega vaimselt alaarenenud laste kooli vaid seetõttu, et nad ei rääkinud eesti keelt ja olid rahvuselt romad. Eriklassidesse saatmine toob omakorda kaasa püsivaid negatiivseid efekte: progressi puudumine kooliedukuses, stigmatiseerimine, õpetajate väljakujunenud negatiivne pilt nendest lastest, vanemate süüdistamine jne. Klassid, mis pannakse kokku sotsiaalse või vaimse erivajadustega lastele ei vasta mustlaslaste reaalsele vajadusele. (Liegeois, 1994, EUMC 2006).

Kodu ja kooli erinevad hariduslikud ja väärtuslikud taotlused

Kooliskäimise protsess teeb roma lapse elu keeruliseks kahes aspektis. Esiteks hoiab see last eemale peresisest õpipoisi staatusest ja samal ajal takistavad diskrimineerimine koolis ning sotsiaalmajanduslik olukord tal koolis õpitut praktiseerida. Selle tulemusena on laps kahekordselt marginaliseeritud. Taotlused ja väärtused, mis on romadel ja nende organisatsioonidel ning

institutsioonidel erinevad nendest, mis on koolil ja õpetajatel. Laps ei suuda omada korraga kahte paralleelset sotsiaalset ja kultuurilist identiteeti, vahetades seda alati, kui kooli siseneb. Roma laps kogeb koolikeskkonnas suurt vastuolu, mis puudutab koolist saadavat haridust ning perekonnast saadavat haridust ja seda nii vormilt kui ka sisult. Kodus räägitav keel, ajakontseptsioon ja elustiil on koolis käibelolevatest erinevad. Koolis mängitavad mängud on erinevad ning oskused, mida laps siiani läbi mängude õppinud on, ei leia koolis tunnustust ega heakskiitu. Ta on blokeeritud, sest oskused, mida ta on õppinud kodus, kus neid austatakse ja julgustatakse, on koolis stigmatiseeritud ja tõrjutud. (Romade koolifilosoofia, EUMC 2006).

Roma pered püüavad saavutada tasakaalu kultuuriliste ja funktsionaalsete väärtuste vahel (võimaldavad adapteeruda keskkonnaga, nt. kooliminekuks vajalikele nõuetele vastamine, kvalifikatsiooni saamine, majanduslikus ja poliitilises elus osalemine, juhilubade taotlemine jne). Romade vähemusrahvuste grupis õpetab kooliharidus funktsionaalseid väärtusi, sotsiaalseid ja kultuurilisi väärtusi õpetab perekond. Koolist saadavatest funktsionaalsetest väärtustest loodavad romad saada oskusteadmisi, mis erineb teistest ühiskonnagruppide selle poolest, et kooli ülesanne teiste gruppide puhul on ka sotsiaalsete ja kultuuriliste oskuste edasi andmine. Seega tuleb mustlaste puhul rääkida “õpetamisest” mitte “harimisest”, sest viimane termin hõlmab ka funktsioone, mida mustlaspered soovivad enda kanda jätta. Mustlasvanemad peavad ennast *laste* mitte *õpilaste* vanemateks. (Liegeois, 1994, EUMC 2006).

Väljendusviisid oma identiteedi kaitsmiseks

Vähemusgrupid ja üldse grupid nõrgematel positsioonidel võtavad sageli endale kaitsepositsiooni ja püüavad mitmesuguste vahenditega kaitsta oma huve suure grupi ees. Need võivad olla nii sotsiaalsed, poliitilised, ideoloogilised kui ka käitumuslikud kaitsemeetodid ning võivad tekitada konflikte erinevate gruppide vahel. Üks romade alternatiivne käitumine sellisel juhul on kooli poolelijätmine. (Liegeois, 1994).

Ka Eestis läbi viidud uurimusest selgus, et kooli poolelijätmine on roma laste seas levinud (Tali jt 2007). Põhjuseid on mitmeid, näiteks viivad konfliktideni mustlaslaste ja kooliõpetajate erinevad arusaamad, mustlaskultuuri ning riikliku haridussüsteemi vahelised lahkkelid. Eesti mustlaslaste

kooli poolelijätmise põhjused on väga tihedalt seotud nende piiratud lõimimisega koolisüsteemi. Lapsed, kes on siiani elanud turvalises pereringis ja suhelnud kodus mustlaskeeles, satuvad uude keskkonda, kus neil tuleb kohaneda uute tingimustega, sageli ka võõra keelega. Enamasti ei ole neid kooliks ette valmistatud, nad pole käinud lasteaias ega eelkoolis. Tihti on need lapsed pärit peredest, kus vanemad ei oska koolitööde tegemisel abiks olla. On üsna selge, et niisugused lapsed satuvad koolis teiste, varakult kooliks ette valmistatud, lugema ja kirjutama õpetatud lastega võrreldes väga ebavõrdsesse olukorda. Eelpool nimetatud uurimusest saab välja tuua ka seda, et tütarlapsed jätaavad tavaliselt haridustee pooleli põhjusega hoolitseda nooremate õdede ja vendade eest, samuti varajase abiellumise tõttu. Noormehed lähevad aga sageli perekonna raske materiaalse olukorra tõttu isadele appi raha teenima. Lisaks eksisteerib üldine tendents, et enam jätaavad kooli pooleli need noored, kelle enda vanemad on madala haridustasemega või pole üldse koolis käinud. (Tali jt 2007).

Võimalikud lahendused

Kool peaks olema täienduseks peresisesele haridusele. Mõlemad vormid haridusest (nii peresisene kui ka kooliharidus) ei peaks jooksuma paralleelselt ega vastanduma, vaid üksteisele lähenema. Nii ei teki lapsel ka identiteedikonflikti. Üks alternatiivne lahendus on kultuuridevaheline (*intercultural*) pedagoogika – erinevad kultuurilised grupid kõrvutavad ja muudavad end ühtseks kultuuridevaheliseks olemuseks (Liegeois, 1994, EUMC 2006). See, et iga laps oleks märgatud tema unikaalsuses, peaks kehtima nii ühiskonnas üldiselt kui ka koolikeskkonnas.

Kooli roll ei ole „romasid välja õpetada“, samuti ei oota seda roma lapsevanemad. Koolilt oodatakse, et see võimaldaks lastel valida oma kultuurilised väärtused, mitte teha seda nende eest. Vanemate soovide ja mustlaskultuuri eripärade tunnustamiseks, mõistmiseks ja austamiseks tuleb kooli struktuur ning toimimispõhimõtted muuta paindlikumaks. Õpetajad peaksid olema sallivad ja paindlikud, ilma eelarvamuslike arusaamadeta, teadlikud roma kultuuri põhilistest iseärasustest ning oskama neid iseärasusi õpetamisel arvestada. On häid tulemuslikke näiteid sellest, kuidas sellistel põhimõtetel on koolitatud õpetajaid/abiõpetajaid või kasutatud roma

päritolu abiõpetajaid. Mujal maailmas läbiviidud uurimustes on täheldatud, et kui vanemad näevad, et nende lastel läheb koolis hästi ja neid respektieritakse koolikeskkonnas teistest rahvustest lastega võrdväärselt, siis kaasnevad sellega väga suured muudatused nii mustlaslaste kooli püsijäämises kui ka nende vanemate suhtumises koolisüsteemi. (Liegeois, 1994, EUMC 2006).

Religioon

Lähtuvalt elupaigast on romade suhted religiooniga väga erinevad, reeglina kohandavad nad endale kohaliku religiooni teatud versioone. Religiooni puhul on oluline teha vahet laenamisel ja sellel, kuidas mustlased on elanud, läbi laenajate tausta, mis on määratletud läbi mustlaste päritolu India pärandina. Mis on laenatud, kuidas on elatud, mis ülesandeid see täidab, sõltub olukorrast, kus grupp end leiab ja millised on selle suhted ümbritsevaga. Liikuvate mustlaste usku võib analüüsida kolmelt erinevalt tasandilt: kohanemine keskkonnaga; üks osa romade kultuurist; vahend, millega luua kindlat vormi psühholoogilise tasakaalu ning sotsiaalse ja kultuurilise ümberkorralduse vahel, eriti paari viimase aasta kriisiperioodidel.

Religioon on omamoodi kohanemise vorm, kui omaks võetavad uskumused ja rituaalid võimaldavad grupil vältida täiendavat survet. Selles mõttes on omaks võetud religioonil ja elukohariigi valitseval religioonil olemas seos, vaatamata asjaolule, et kirikud on üldiselt erineval viisil välja jätnud mustlased ning vaid harva teevad erandeid nende tagasilükkamise osas ja usku pööramises. Kuid mustlaste kohanemine ei lähe kunagi kaugemale, võtmaks omaks kõik kohalikud tavad. Näiteks väga vähesed osalevad jumalateenistustel regulaarselt isegi neis riikides, kus see on elanikkonna seas üldine tava. See on osaliselt tingitud nende tõrjumisest: mõlemad, nii kogukonna kui ka usu juhtivad tegelased on teinud kõik selleks, et mustlased tunneksid end pühakodades soovimatutena. Ent vastupidiselt võib toimuda ka mustlaste omaks võtmine religioosse pööramisega nagu see toimus Bulgaarias 1940. aastal, kui moslemi mustlasi sunniti pöörduma ristiusku. (Liegeois, 1994).

Inglismaal on mõned romad rooma katoliiklased, teised kreeka katoliiklased, iiri rändajad (nn Irimaa mustlased) on rooma katoliiklased ning inglise romad on näidanud vähest huvi religiooni vastu kuni tänaseni. Edasine pilt on keerulisem kahe suure evangeelse liikumise tõttu: üks alates 1830. aastast ja teine 1967. aastast, mis ühendab nelipühilasi (*Pentecostalism*) mustlaste kehtiva kultuuriga. Bulgaarias on kaks peamist rühmitust – ühed neist on kristlased (*Dasikane Roma*) teised moslemid (*Xoraxane Roma*). (Liegeois, 1994).

Gruppide religioon ning selle kontaktid minevikust ja olevikust on omavahel seotud. Näiteks Itaalias need, kes kirjeldavad end kui katoliiklased, on lõuna romad (*Southern Rom*), kes on elanud mitme põlvkonna vältel külge külge kõrval katoliiklastega nagu ka õigeusku romad (*Orthodox Rom*) elasid õigeusklike Balkani rahvastega ja moslemi romad on suhteliselt hiljutised saabujad endise Lõuna-Jugoslaavia aladelt, kus nad elasid kõrvuti moslemitega. Bulgaarias on nad (*Xoraxane`d*) moslemid, ent tähistavad õigeusu pühi. Mõned grupid Bulgaarias viivad oma imikud rooma katoliku preestri juurde ristimiseks ja oma surnud moslemite juurde matuseks. (Liegeois, 1994).

Sünd ja surm on sündmused, mis on ümbritsetud kõige enam keeldudega ja läbi puhastusrituaalide püütakse neid ületada. Ristimine, mis on selles kontekstis usu poolt ümbritsetud erinevatest faktoritest, mis määravad lapse saatuse, on teistest sakramentidest (püha rituaal) kõige tähtsam. Sama tähtis on koguneda ümber surnu, mis toob kokku kõik surnuga mingeid seoseid omavad inimesed, isegi suure vahemaa tagant, samuti mitte sugulased, kes juhtuvad olema selles piirkonnas sel ajal. Haige külastamine, surija ja surnu on põhjusteks perekondlike gruppide taasühinemisel ja ühtekuuluvuse tugevdamisel. Järelokaja, ärasaatmine, surnu asjade põletamine või müük on mõnede jaoks osa puhastumisprotsessist. Surnu hing, läbi mille jääb surnu elavate keskele, on kõikjal ega tohi olla risti löödud. (Liegeois, 1994).

Viimaste aastate jooksul on toimunud väga kiire kasv nelipühilaste liikumises läbi Mustlaste Evangeelse kiriku; alates selle algusest Prantsusmaal 1950ndatel on see levinud üle kogu Euroopa ja kaugemalegi. See on uut tüüpi liikumine, mis taasühendab erinevaid gruppe üle traditsiooniliste eraldusjoonte ja toidab vastupidavust välissurvele: läbi mustlaste dünaamilisuse toimib see kui piiritlemise vorm, kui originaalsuse allikas ja kui mootor muutumiseks. Mustlas-

preestrite väljaõpetamine tugevdab sisemist dünaamikat ja kuna nende endi kirikutes või tohutu suurtel kogunemistel muutub ümbritsev kogukond üha enam ilmalikuks, siis mustlaste nelipühilaste grupid saavad kokku ning neid inimesi ühendatakse Jeesus Kristuse nimel ja pakutakse neile uut elamise viisi. Liikumine kasvas üle kogu Euroopa, Inglismaalt Bulgaariani, Portugalist Venemaani. Isegi enne, kui Ida-Euroopas muutused aset leidsid, anti lootust ja dünaamilisust mõnedes sealsetes kogukodades ja see trend on tugevnenud ka 1990ndatel. (Liegeois, 1994).

Nelipühikirik levib ka Eesti mustlaste hulgas. Selle Võrus tegutsevast missioonist ilmus Vahur Laiapea suurepärase dokumentaalfilm (vt Laiapea 2010a, 2010b). Eestis on läti mustlased peamiselt luterlased, ent Venemaa mustlased õigeusklikud.

Sotsiaalne tegevus

Sotsiaaltöö

20. sajandi teise poole assimileerimispoliitikas on muutunud suhtumine mustlastesse ja rändrahvastesse. Nii nagu teiste puhul, on ka neil põhiliseks trendiks liikuda karistamiselt ennetamisele. Küll aga kaasneb sellise suhtumisega probleeme, sest mustlaste eluviisi ennast võetakse probleemina, neid tahetakse sundida muutuma. Kui paljude teiste riskirühmade puhul püütakse kliente kogukonnaga suhtlema panna, siis mustlaste puhul toimub nende endi kogukonna sidemete lõhkumine, püüd muuta nende eluviisi privaatsemaks ja individualistlikumaks. Üldiselt arvatakse, et ainus võimalus mustlaste probleemi lahendamiseks, on nad ülejäänud rahvastikuga ühte sulatada, nende oma keelt ja kultuuri ei peeta oluliseks ega isegi mitte päris keeleks ja kultuuriks. Ollakse arvamusel, et mustlaste probleemid saavad alguse nende lapsepõlvest, kui mustlaste lapsed õpivad omaette hoidma ja teiste inimestega kontakti vältima. Mustlaste eluviisi ja rändamist peetakse taunitavaks. Sotsiaaltööga püütakse aga leida lahendusi, mis sobiksid kõigile. (Liegeois, 1994).

Mustlased tunnevad sotsiaaltöötajatega suhtlemisel paraku survet kohanduda ühiskonna üldiste reeglitega. Näiteks sotsiaaltoetuse saamise eelduseks on kindla aadressi (elukoha) olemasolu või

makstakse lisatoetusi vaid palgatööd tegevatele isikutele või keelatakse töötu abiraha saajal absoluutselt igasuguse töö tegemine, ükskõik, kui väike on selle eest saadav tasu. Sotsiaaltöö teenuseid ei pakuta mustlastele, vaid neid ja nende elu püütakse hallata ja korraldada. Nii peavad mustlased sotsiaalabi saamiseks tooma päris palju ohvriks – nad peavad loobuma oma identiteedist. (Liegeois, 1994).

Uus poliitika peaks muutma praegust praktikat, kus vaeseid peresid demoraliseeritakse. Sotsiaaltöötajad on võtnud enda peale kasutatud riiete, mööbli ja isegi mänguasjade vahendamise, nii et kerjamine on muutunud organiseerituks. Kõike seda rahastatakse „ausate kodanike” maksurahaga, mis omakorda külvab ühiskonnas paksu verd, sest maksulaekumistest saadava raha eest üleval peetavaid mustlasi peetakse parasiitideks. (Liegeois, 1994, vt ka EUMC 2006).

Eriti ekstreemne on integratsioonipoliitika mõju mustlaste kogukonna suhetele: integreerunud mustlaste ja teiste nn „oma jonnijavate“ mustlaste suhted on muutunud pingeliseks, sest esimesi peetakse reeturiteks. Samas on mitmetes riikides (Saksamaal, Suurbritannias, Hollandis) ühendusi, mis püüavad selliseid probleeme lahendada ja püüdleval dialoogi leidmise poole. Eesmärk on anda ka mustlastele endile võimalus midagi ühiskonnale pakkuda ja oma arvamust väljendada. Tegelikult on ka romadel endil rohkelt praktilisi oskusi, nt puutöös, metallitöös, erinevate materjalide kogumises ja taaskasutamises. (Liegeois, 1994).

Mitte-mustlaste ühendused

Mustlaste probleemidega tegelemiseks leidub mitmeid ühendusi, mille liikmed pole aga ise mustlased. Iseenesest on nende eesmärk harida ja toetada igati kiiduväärne, samuti on oluline vahendamine, kuid selliste vahendajate olemasolu võib takistada otsest kontakti ühiskonna ja mustlaste vahel. Ühendused on mõeldud mustlasi esindama, kuid nende liikmed pole mustlased, seega on neil vahel raske selgitada oma tegutsemise põhjust. Samuti võib nende tegevust mõjutada parasjagu valitsev trend.

Samas võib nende ühenduste tulevik olla helge. Osad ühendused kutsuvad endaga ühinema mustlaste esindajaid, kusjuures viimaste roll pole enam puhtalt sümboolne. Ka ametivõimud

muudavad oma suhtumist mustlastesse, nad on avatumad uuendustele ja otsivad otsest kontakti. Samas leidub ka riike, kus pole midagi muutunud. Kesk- ja Ida-Euroopas selliseid ühendusi tekkinud ei ole ning tõenäoliselt ei teki ka tulevikus, kui mustlaste vähemusrühmitusega suheldakse, siis otse nende endi ühenduste kaudu.

Mustlaste ja rändurite teemaga tegeledes tuleks pöörata tähelepanu ka politsei ja üldise õigussüsteemi suhtumisele, sest igasugune sotsiaalpoliitiline olukord on nagu pildipusle, mis pannakse kokku erinevatest tükkidest, iga tükk on seotud kõrvalasuvate tükkidega. Seetõttu ei tohiks muudatusi planeerides ühtki osa sellest puslest isoleerida või eirata. (Liegeois, 1994).

Kas uue olukorra suunas?

Kuigi üldine olukord Euroopas on endiselt kõhedusttekitav, on siin-seal siiski näha muutusi ja säravaid erandeid. Uuendajad küll püüavad muuta kooli paindlikumaks ja rändurite lastele sobivamaks, kuid üldine olukord on tegelikult hoopis halvenenud, suurendades tõrjumist ja põhjustades vägivalda. Sellest tuleneb kaks ohtu. Esiteks: konflikt võib muutuda nõiaringiks, kus vägivald kutsub esile uut vägivalda; teiseks: kuna ränduritevastane diskrimineerimine on nii tavaline ja selle avaldumine korduv ja igapäevane, võib see hakata tunduma tähtsusetu. Võimalik tulemus on kohutav: kui meie pahameel on end ammendanud, võime lakata üldse reageerimast ja loobume vastupanust, mis omakorda kahjustab demokraatiat üldiselt.

Samas tuleb arvestada sellega, et majanduslikult raskel ajal on väga raske kohaneda uue tööga, seda enam, et „tavapärase“ töö tegemiseks peavad mustlased esinema kellegi teisena, vältimaks kohest tõrjumist. Nad elavad korrakahte erinevat elu, mis omakorda põhjustab psüühilisi pingeid. Ei tohi ka unustada ümbritseva keskkonna, eriti televisiooni mõju, mille põhiteemad suurendavad indiviidi rahulolematust ja toidavad samal ajal tema agressiivsust ja passiivsust. Mustlastele pakutav abi on aga endiselt ebasobiv, kuna rakendatavad meetmed ei arvesta mustlaste eluviisi eripäradega.

Mustlaste ja rändurite kogukonnad on endiselt tugevad ja neil on ka positiivseid jooni. Neil on oma traditsioonid ja eluviis, mida nad soovivad säilitada. Kohanemine ümbritseva keskkonnaga eeldab mustlaste enda aktiivset tegutsemist, sest nad pole mingi passiivne objekt, mida saaks kohandada. Samas tuleb mõista, et „mustlaste probleemi“ põhjuseks pole ainult mustlased, vaid ka mitte-mustlased, kes oma tõrjuva ja negatiivse suhtumisega ebameeldivusi tekitavad. Sajandeid kestnud konfliktide ja eelarvamuste silumine võtab aega. Üldine suhtumine, et kõik mustlastelt pärinev on mitte-mustlaste jaoks kahtlane ning kõik mitte-mustlastelt pärinev on mustlaste jaoks kahtlane, on visa kaduma.

Tasapisi hakkavad ametivõimud ja valitsused mõistma ja hukka mõistma oma eelkäijate negatiivseid hoiakuid. Üha enam otsitakse nii riiklikul kui ka rahvusvahelisel (nt. Euroopa Nõukogu) tasandil uusi lahendusi. Oluline muutus on toimunud ka Rooma Katoliku Kirikus, mille puhul oli murdepunktiks *Christus Dominuse* dekreet, mis kiideti heaks 28. oktoobril 1965. Selle eesmärk oli kanda hoolt ka migrantide ja rändurite eest. Seda suunda kinnitas 25. jaanuaril 1983 vastu võetud Kirikuseaduse Koodeks, rõhutades rändavate inimeste eest kirikus hoolitsemise tähtsust. 1965. aastal kohtus paavst Paulus VI ka mustlastest palveränduritega, rõhutades taas kord mustlaste väärtuslikkust ja tähtsust kiriku jaoks: „Kirikus pole te kõrvaletõrjutud; teatud mõttes olete te kiriku keskel, selle südames.“ Paavst Johannes Paulus II arendas oma eelkäija initsiatiivi edasi, öeldes mustlaste kohta: „Te olete osa nendest vähemusgruppidest, kelle elutingimused on alati alandlikud ja ebakindlad, te püüate jääda truuks oma rändavale eluviisile ja oma pikale kultuurilisele traditsioonile.“ Paavst rõhutas mustlaste kokkukuuluvustunnet, mis seob inimesi erinevates maailma paikades. 1992. aastal edastas ta mustlastest palveränduritele uue sõnumi, rõhutades mustlaste kultuuri väärtuslikkust, hoolimata tõsiasjast, et nende kultuur pole seotud ühegi kindla piirkonnaga.

Sõnadest tegudeni jõudmine võtab aga alati aega ning esimesed muutused on tavaliselt väikesed, vaevumärgatavad. Samuti toimuvad praegu suured muutused mustlaste endi kogukondades. Väga olulist rolli mängib selles alates 1980ndatest sagenenud koolis käimine ja sellega kaasnev kirjaoskus, mis muudab mustlaste ja nende keskkonna omavahelisi suhteid oluliselt. Mustlastest endist saavad vahendajad ja nende osa poliitilises aktiivsuses muutub üha tähtsamaks. (Liegeois, 1994).

UURIMISPROBLEEM, UURIMUSE EESMÄRGID JA UURIMISKÜSIMUSED

Eelnev ülevaade romade/mustlaste elu-olukorrast on koostatud põhiliselt ühe monograafia (Liegeois, 1994) ja väheste Eestis ilmunud uuringute ja kirjutiste (Ariste 2012, Tali jt 2007, Roht 2011) põhjal ning selle eesmärk on tutvustada lugejale mustlaskultuuri ja sotsiaalse elukorralduse kõige üldisemad iseärasusi. Samas tuleb aga alati arvesse võtta, et iga kogukond on suuremal või vähemal määral mõjutatud sellest konkreetsest sotsiaalkultuurilisest, majandus-poliitilisest kontekstist, kus ta parajasti elab. Seepärast tuleb Eestis elava roma kogukonna olukorra iseloomustamisel lähtuda tänapäeva Eesti üldisest olukorrast, selle vähemuspoliitikast ja käsitleda Eesti romade kogukonna vajadusi lähtuvalt Eesti kontekstist. Käeolev uurimus on seotud eelkõige Eesti lõimumispoliitikaga ning selle üks eesmärk on anda sisendit praegu valmivasse lõimumise arengukavasse.

Tänapäeva Eesti ühiskonnas võib rahvusliku kuuluvuse järgi eristada põhiliselt kolme rühma inimesi. Eesti rahvusgrupi kõrval on rahvusvähemused, kes elavad Eestis pikemat või lühemat aega. Neid rühmi eristab erinev etniline päritolu ja rahvus-kultuuriline identiteet. Kolmanda kategooria moodustavad nn. vene keelt kõnelevad inimesed, keda identifitseeritakse nõukogude režiimiga. Need inimesed asusid Eestisse elama nõukogude okupatsiooni ajal ja neid peetakse Nõukogude Liidu pärandiks. Eesti lõimumispoliitika on seni keskendunud eelkõige selle inimrühma kohandamisele Eesti ühiskonda. Lõimumispoliitika eesmärk üldiselt on olnud seni mitte niivõrd rahvusvähemuste integreerimine, vaid nn. rahvusriigi julgeolekut ohustavana käsitletud jõudude nõrgestamine. Selle lõimumispoliitika eesmärgi saavutamise indikaatoriks on eesti keele omaksvõtmine ja kodakondsuse taotlemine nn vene keelt kõnelevate inimeste poolt, mis pidi näitama nende lojaalsust Eesti riigi ja kultuuri suhtes.

Teise kategooria inimesed Eesti riigi julgeoleku seisukohalt ohtu ei valmista ning nende lõimumist võib hinnata üldiselt edukaks. Seni toimuvat rahvusvähemuste poliitikat võib käsitleda osana terviklikust liberaalsest poliitikast, mis väljendub eelkõige selles, et seadusega antud õiguste elluviimine põhineb rahvusvähemuste algatamisvõimel ja aktiivsusel. Riik toetab neid, kes ise küsivad toetust ja on võimelised end ise ära majandama. EV Põhiseadus ja teised Eesti seadused (nt. Põhikooli- ja gümnaasiumiseadus) lubavad siin elavatel rahvusvähemustel praktiseerida oma rahvuskultuuri traditsioone, kasutada keelt, luua oma kultuuriseltse jne. Enamikule rahvusvähemuste gruppidele sellest piisab. Nad on ise piisavalt aktiivsed, reeglina toetab neid rahvusriik (nt. Israel, Soome, Ungari) või rahvusvahelised organisatsioonid ning nad on võimelised ilma erilise Eesti riigi lisatoetuseta kasutama liberaalse riigipoliitika poolt pakutut. Näiteks juudi kool on erakool, paljud pühapäevakoolid töötavad minimaalse või ilma riigi toetuseta.

Erinevate rahvusvähemuste olukord Eestis ei ole siiski võrdne. Teatud rahvusvähemustesse kuuluvad inimesed saavad oma etnilist identiteeti hoida ja edasi anda kergema vaevaga, nad ei satu sisemisse konflikti, arendades kaksikidentiteeti, nt. olles samal ajal armeenia kultuuri esindaja ja täisväärtuslik, riigi hüvanguks tegutsev Eesti kodanik. Teised, nende hulgas romade kogukond, vajavad oma rahvuskultuuri arendamisel ja Eesti ühiskonnaga lõimumisel tõsist riiklikku toetust. Võrreldes teiste rahvusvähemustega on roma kogukond vaesem, kuna nende liikmete hulgas on kõrge töötuse tase. Roma kogukond asetseb eesti ühiskonna nõ. ääremaal – nad on tõrjutud ning nende suhtes on rohkem eelarvamusi. Selleks, et roma kogukond oleks paremini lõimunud Eesti ühiskonda, et lõppeks selle kogukonna tõrjumine ning nad võiksid tunda end eesti ühiskonna täisväärtusliku liikmena, tuleb välja arendada roma kogukonnale sobivad lõimumistegevused. Sobivad lõimumistegevused peavad arvesse võtma selle inimrühma kultuurilisi ja ajaloolis-arengulisi iseärasusi ning olema teostatud roma kogukonna aktiivse osalemisega.

Vaatamata Eestis teostatud üksikutele uurimustele (Ariste 2012, Lutt, 20??; Kallas 2009; Roht 2011; Tali, Kollom, Velberg, 2007) ei ole praegu alust hinnata neid teadmisi piisavateks selleks, et planeerida roma kogukonna lõimumisega seotud tegevusi. Sellega seoses on käesoleva projekti uurimuslikuks probleemiks põhjalike teadmiste puudumine roma inimeste olukorrast, nende

vajadustest ja ootustest Eesti lõimumispoliitika suhtes, mis oleks aluseks roma inimeste paremaks kohanemiseks Eesti ühiskonnas.

Tuleb eriti rõhutada, et käesolev uurimus on algatatud roma kogukonna aktivistide poolt, seega osalemisaktiivsus on tagatud. Teisalt on roma kogukonnal ka kindel visioon sellest, mis oleks nende lõimumiseks vajalik meede. See on peaaegu 15 aastat tagasi sündinud idee perekeskusest, mis oleks koht, kus roma inimesed saaksid abi ja toetust erinevate esilekerkivate probleemide lahendamisel.

Uurimisprobleemist lähtuvalt püstitab käesolev uurimus järgmised eesmärgid:

- koguda ja analüüsida andmeid roma inimeste olukorrast sisendiks perekeskuse arendamisele;
- aidata roma kogukonnal arendada perekeskuse projekti, mis vastaks roma inimeste vajadustele ning aitaks kaasa roma kogukonna lõimumisele Eestis;
- valmistada ette perekeskuse realiseerimiseks vajalik kontseptsioon;
- arendada kultuurilisi erinevusi arvestav sotsiaaltöö uurimismetoodika ja praktika.

Uurimuse eesmäärke aitavad saavutada järgmised uurimisküsimused:

- 1) Kuidas roma inimesed/informandid kirjeldavad oma olukorda?
- 2) Missuguseid vajadusi nad esile tõstavad?
- 3) Mida erinevatesse sihtrühmadesse kuuluvad inimesed (mehed, naised, teismelised, kogukonna eestkõnelejad) perekeskuselt ootavad?
- 4) Millisena nad näevad enda rolli perekeskuse kujundamisel ja funktsioneerimisel?

UURIMUSE METODOLOOGILINE RAAMISTIK

Uurimuse teoreetiline lähtepunkt ja meetodi valik

Antud uurimuse puhul on tegemist tundlikku teema ning haavatava sihtgrupiga, millest lähtuvalt tuleb otsida sobivat viisi uurimiseesmärkide saavutamiseks. John Creswelli (2003) poolt pakutud neljast uurimisstrateegiast sobib selle uurimuse jaoks kõige paremini konstruktsionistliku ja eestkõneleva paradigma kombinatsioon. Sotsiaalkonstruktsionistlik strateegia sobib seepärast, et selle raames on põhiohk uuritava sihtrühma tähendussüsteemi mõistmisel, mille kaudu osalejad oma eluilma esitlevad. Ka meie jaoks on oluline mõista roma kogukonna tähendussüsteemi, ilma milleta pole võimalik saada ülevaadet romade argielu üksikasjadest ega suhelda üksteist mõistvalt. Teisalt on uurimuse eesmärk mitte ainult mõista sihtrühma ning selle kaudu luua ja esitada teadmisi roma inimeste elust-olust, vaid pakkuda ka praktilist lahendust roma inimeste kõige põletavamatele probleemidele. Mõistes roma inimeste probleeme, peame oluliseks nende häält kuuldavaks teha ehk olla roma kogukonna eeskõnelejateks. Eestkõnelemist mõistame selles uurimuses koos demokraatliku ühiskonna arengule kaasaaitamisena ega soovi sihtgrupi tegutsemisaktiivsust enda kanda võtta. Käsitleme oma rolli pigem roma inimeste osalemisaktiivsuse toetamisena. Me mõistame väga selgelt, et roma küsimustes on romad ise põhilised eksperdid ja otsustajad, s.t nendele kuulub õigus probleemide sõnastamises ja ka muutuste tekitamises. Samas mõistame ka seda, et nii probleemide sõnastamises, kui muutuste tekitamises vajavad nad kõrvalist abi. Kõrvalise abi vajadus tuleneb kogukonna äärmise tõrjutuse tõttu, mille tulemusena on romade puhul tegemist suletud kogukonnaga. Sellest lähtuvalt valisime uurimismetodoloogiaks osalus-tegevusuuringu meetodika (*participatory action research*) (Gergen 2003) rõhuga selle termini esimesel osal. Osalus-tegevusuuring käsitleb uurimist ja

praktilist tegevust ehk muutuste tekitamist (nt. probleemide lahendamist) mitmeetapilise protsessina. Selle uurimuse käigus teevad uurijad ja sihtrühma esindajad koostööd terve uurimuse jooksul (vt. sissejuhatus). Esimese etapina toimub olukorra esmane kaardistamine olemasolevate andmete/teadmiste alusel – töö statistika ja kirjandusega. Seejärel kavandatakse uurimus, arutatakse läbi uurimiskava ning lepitakse kokku edaspidine tegevus – andmekogumise osa. Pärast andmekogumist ja analüüsi esitatakse tulemused sihtgrupi esindajatele, kes hindavad ning täiendavad seda omalt poolt. Võimalikud lahkevused arutatakse uuesti läbi seni, kuni tekib konsensuslik, mõlemale poolele sobiv dokument, millega võib edasi minna uurimuse-tegevuse järgmisele etapile.

Käesoleva uurimuse raames täidab meie uurimisrühm projekti esimese etapi.

Andmekogumine ja osalejad

Andmed kogusime personaal- ja grüpiintervjuude abil. Kõigepealt viisime läbi kolm personaalintervjuud roma aktivistidega. Rühmaintervjuud planeerisime eraldi meeste, naiste ja teismeliste rühmaga. Lähtuvalt roma kultuuri perekesksest olemusest, olime planeerinud ka nn. pereintervjuu, milles osaleksid ühe perekonna liikmed ning mis toimuks selle perekonna kodus. Plaanide järgi pidid intervjuud toimuma erinevates Eesti paikades.

Planeerisime läbi viia poolstruktureeritud intervjuud, s.t valmistasime uurimisküsimustest lähtuvalt ette neli teemaga seotud avatud küsimuste plokki, millele vastates saaksid osalejad jutustada pikemaid lugusid oma elust ning sõnastada põhilisi lahendamist vajavaid probleeme. Uurimiskava ja intervjuukava arutasime läbi kahe roma kogukonna esindajaga ning nendega viisime läbi ka esimesed intervjuud, mida käsitleme ka kui prooviintervjuusid. Pärast esimeste intervjuude läbiviimist korrastasime küsimuste sõnastusi.

Uurimuses osalejate arv osutus planeeritust väiksemaks. Grüpiintervjuudesse ei õnnestunud leida rohkem kui kolme osalejat ning pereintervjuuks kujunes üks naisteintervjuuna planeeritud grüpiintervjuu, kus osalesid ka pererahva lapsed, kuid pereisa ei viibinud sel ajal kodus. Erinevatel põhjustel pidime loobuma teismeliste intervjuust ja Lõuna-Eestis kahest

grupeerintervjuust, millest üks osutus personaalintervjuuks, teise puhul ei õnnestunud aga osalejaid kokku saada.

Kokku osales uuringus viisteist inimest: neli meest, seitse naist, üks 14-aastane teismeline, üks kümne-, üks kuue- ja üks üheaastane laps (laste osalemine oli küll passiivne, kuid nende olemasolu tuleb arvesse võtta, sest nad siiski mõjutasid rühmaintervjuu käiku).

TULEMUSED JA ANALÜÜS

Romade olukord Eestis

Järgnevates alapeatükkides anname ülevaate romade olukorrast Eesti ühiskonnas. Ülevaade põhineb intervjuude analüüsil. Analüüsi konteksti loomiseks on kasutatud hetkel kättesaadavaid avaldatud (nt. ametlik statistika, eelnevad uurimused) ja mitteavaldatud allikaid, nt. mitteametlik statistika roma päritoluga elanikkonna kohta ja Roman Luti poolt läbi viidud küsitlusandmed romade kooliskäimise kohta.

Taustainformatsioon

Eelnevalt on juba mainitud mõnesid statistilisi andmeid Eesti romade kohta. Siinkohal kasutame konteksti loomiseks Eesti Statistikaameti vahendusel 2011.a. rahvaloenduse hetkel kättesaadaval olnud andmeid. Vastavalt sellele elas Eestis 2011.a. lõpus 482 inimest. Võrreldes 2000.a. rahvaloenduse ametliku statistikaga kahanes romade arv viimase kümme aasta jooksul, siis oli romade arv 593 (Romade teemaleht 2013). Siinkohal peab meeles pidama aga fakti, et ametlik statistika sisaldab vaid neid romasid, kes osalesid rahvaloenduses ning tunnistasid enda roma päritolu. Hinnanguliselt võib Eestis elada sellest arvust kaks korda rohkem romasid.

Kultuuriministeeriumi kodulehel on avaldatud romade hinnanguline arv 1000 ja 1500 vahel, Euroopa Nõukogu hinnangul elab Eestis umbes 1250 rooma inimest. Et hinnata meeste-naiste osakaalu, elukohajärgset paiknemist, kodakondsust ja tööhõivet tuleb meil edaspidi lähtuda

ametlikust statistikast. Kuigi tegelikud arvud ületavad oluliselt romade ametlikku arvu näitavad alljärgnevas tabelites ära toodud andmed siiski teatud pilti romade olukorrast.

Tabel 1. Romade jagunemine soo ja elukoha järgi

	Mehed ja naised		Mehed	Naised
	kokku			
Kogu Eesti	482	228	254	
Linnalised asulad	400	191	209	
Maa-asulad	82	37	45	
Linnad	338	161	177	
..Tallinn	55	30	25	
Vallad	144	67	77	

Allikas: ES, seisuga 31. 12. 2011

Nagu näha alljärgnevas tabelist omab enamik roma elanikkonnast eesti kodakondsust. Muu riigi kodakondsuse osas on kõige rohkem läti kodanikke, kellest enamik elab või on pärit Valga linnast.

Tabel 2. Romade jagunemine kodakondsuse ja soo järgi

	Eesti kodakondsus	Venemaa kodakondsus	Muu riigi kodakondsus	Kodakondsus määramata	Kodakondsus teadmata
Kogu Eesti					
Mehed ja naised					
Vanuserühmad kokku	264	65	95	58	0

Allikas: ES, seisuga 27.05.2013

Roma kogukonda iseloomustab tõrjumine tööturul. Seda illustreerib järgnev tabel, kus on välja toodud roma elanikkonna hõiveseisund. Tähelepanuväärne on majanduslikult mitteaktiivse elanikkonna suur osakaal, mis on ühelt poolt seletatav suhteliselt suure alla 14-aastaste laste arvuga (109) ning ka lapsehoolduspuhkusel olevate emade või puuetega inimeste osakaaluga.

Eakate suhtarv ei ole kõrge (vanuses 65 ja üle selle on 27 inimest, kellest 26 on majanduslikult mitteaktiivsed).

Tabel 3. Romade hõiveseisund elukoha ja soo järgi

	Hõiveseisund kokku	Hõivatu	Töötu	Majanduslikult mitteaktiivne	Hõiveseisund teadmata
Kogu Eesti					
Mehed ja naised	482	77	63	317	25
Mehed	228	39	31	146	12
Naised	254	38	32	171	13
Linnalised asulad					
Mehed ja naised	400	63	51	268	18
Mehed	191	33	26	122	10
Naised	209	30	25	146	8
Maa-asulad					
Mehed ja naised	82	14	12	49	7
Mehed	37	6	5	24	2
Naised	45	8	7	25	5
Linnad					
Mehed ja naised	338	55	44	222	17
Mehed	161	30	22	100	9
Naised	177	25	22	122	8
..Tallinn					
Mehed ja naised	55	18	5	30	2
Mehed	30	11	4	15	0
Naised	25	7	1	15	2
Vallad					
Mehed ja naised	144	22	19	95	8
Mehed	67	9	9	46	3

Allikas: ES, seisuga 31. 12. 2011

Kultuuriministeeriumi kodulehel leidub järgmine info: „Äriregistri seisuga märts 2011 on Eestis registreeritud üheksa romade ühingut: Kesk-Eesti Romade Ühing, Lääne-Eesti Romade Ühing, MTÜ Lõuna-Eesti Romade Ühing, Põhja-Eesti Romade Ühing, Selts Mustlasmuusika öö festival, Tallinna Mustlaste Kultuurikeskus, Mustlas-Eestlas-Noorte Kultuurikeskus, Narva Mustlaskultuuri Ühing Ame Roma ja MTÜ Aisha Mustlastantsijad.” (Etnoveb 2006)

Intervjuu kui andmekogumise kontekst

Selleks, et lugeja saaks paremini hinnata tulemusi, tutvustame lühidalt andmekogumise protsessi. Eelnevalt juba kirjutasime sellest, et uurimuse initsiaatoriks olid roma aktivistid, kes ühtlasi osalevad aktiivselt Eestis olevates ühingutes. Nad mängisid selles uurimuses väga olulist väravahoidjate rolli, aidates kaasa kontakti loomisele uurimuse läbiviijate ja uurimuses osalevate roma inimeste vahel. Ilma nendepoolse abita ei oleks ilmselt olnud võimalik üldse kedagi uurimuses osalema saada. Intervjuudes osalejad, kohad ja ajad olid aktivistide poolt kokku lepitud või andsid nemad meile kontaktandmed, leppides eelnevalt kokku ning saades nõusoleku intervjuus osalemiseks. Kutsutud inimesed olid täpselt kokkulepitud ajal ja kohas olemas. Ühe juhtumi puhul sai grüpiintervjuust siiski individuaalintervjuu, sest keegi kaudselt kutsutud inimestest ei tulnud kohale. Enamikes grüpiintervjuudes osalesid ka üks või kaks aktivistidest, mis oli tõesti vajalik liigsete pingete maandamiseks, samuti oli kohati vaja ka meie küsimuste tähenduse lahti seletamist teistele intervjuus osalejatele. Oli tunda, et intervjuus osalemine ei ole osadele roma inimestele kerge: nad ei ole harjunud, et nende käest küsitakse arvamust, neil puudub kogemus väljendada oma soove või rääkida vajadustest. Nad ei ole harjunud vastama küsimustele või analüüsima oma olukorda. Vaatamata sellele, et enamik uuringus osalejatest valdas väga hästi eesti keelt, tekkis neil siiski raskusi ka lihtsate küsimuste mõistmisel. Nendel juhtudel oli abiks kaasas olev roma aktivist, kes seletas osalejatele meie küsimused lahti veelgi lihtsamate eesti sõnadega. Võib-olla oli probleemiks ka see, et osalejad vajasisid küsimuste

esitamist korduvalt, et neist aru saada. Kui küsimusest oli aru saadud, siis vastusega erilisi probleeme enam ei tekkinud. Raskus küsimuste mõistmisel ja nendele vastamisel ei olnud iseloomulik siiski kõikidele intervjuudes osalejatele. Nad olid vägagi osavad arutlejad ja väljendasid selgelt oma mõtteid, soove ja roma inimeste vajadusi. Intervjuud olid pikad ja aja kulgemisega muutusid nendes osalejad avatumaks.

Kultuurilised iseärasused roma inimeste pilgu läbi

Sellest alapeatükist alates põhineb informatsioon eelkõige Eestis romade hulgas läbi viidud intervjuude andmetel ja meie tõlgendustel öeldu kohta. Osalejad mitmes intervjuus kirjeldasid ja seletasid roma kultuurile iseloomulikke jooni, püüdes avada neid tahkusi, mida nad arvavad et Eesti ühiskond peab teadma ja mõistma selleks, et kummutada pragu levivaid stereotüüpe romadest.

Esimene selline stereotüüp on arusaamine, et kõik romad on ühesugused. Tegelikult romade kogukond ei ole homogeenne. Nii nagu Eestis on mitmeid murrakuid ning erinevaid etnilisi rühmi on ka romade seas erineva kultuuritausta ja keelemurdega romasid, kes on omavahel ja ka eesti kultuuriga üha sagedamini segunenud. Siin on näha tegelikult erinevusi roma kultuuri siseselt, mis on ühelt poolt kultuurilise keskkonna ehk naaberahvuskultuuri poolt mõjutatud, teisalt jaguneb romade kogukond sotsiaalsesse kihtidesse. Uurimuses osalejad juhtisid tähelepanu sellele, et kogukonnasiseselt eristuvad kihid (klassid), mis omavad endale omaseid traditsioone ja kombeid. Sotsiaalne kihistumine põhineb materiaalsel võimekusel ning teatud normidel ja tabudel. Klassidevaheline segunemine ei ole romade kultuuri poolt heaks kiidetud, kuid siiski pole klassidevaheliste piiride hoidmine nii range nagu päritolumaal Indias.

“Mustlaste keskel on ka natuke kultuuri murrakuid, mida rohkem ida poole, seal vene mustlasi rohkem, põhja ja Kesk-Eestis on eesti mustlased, lõuna pool on läti mustlased. Paljud pered on segamini, mustlaskultuurid ja keelemurded on segamini natuke, aga üldiselt on üks. /.../ ja seal on ka juba klassid, nagu Indias on kastid. Tehakse vahet, kes kust suguvõsast on ja kõik kõikidega siis ei suhtle, kui ollakse erinevast klassist. Näiteks kui ollakse metsalised, siis neil on

ka n.õ oma kultuur, seal on ka oma tasemed, et need on häbematud ja teevad lapsi isegi oma õe või vennaga ja see klass vist tuleneb taaboritest. Taaboritel on ka klassidele omad nimetused /.../ aga viis klassi on kindlasti. Nt. selle [madalast klassist] perega me kunagi ei saa abielluda jne. aga ajaga muutub ka palju /.../ Siin on teine olukord ka, ei ole nii, et rikas jääb rikkaks ja vaene peab tingimata vaeseks jääma nagu Indias “

Romade klasse ühendav kultuur on väga tähtis ning põlvest põlve edasi antud kombed püsivad veel tänapäevani. Intervjuudes räägiti palju romade kultuurist ja kommetest, mis põhinevad patriarhaalsetel traditsioonidel. Olulisemaks ühikuks roma kultuuris on perekond. Soolised ja vanuselised rollid on selgelt eristatud, need on seotud eeskätt indiviidi kohaga perekonnas. Romade perekonnas toimuv on rangelt reguleeritud ning sellel regulatsioonil on põhiline eesmärk taastada roma rahvuskultuuri. Seepärast tuleb vaatamata struktuursetele erinevustele ja eelmises tsitaadis mainitud klassidevahelisele barjäärile oma rahvuskaaslasti siiski toetada ning kui kõrgemasse klassi kuuluva roma kodu külastab madalamast klassist nn. „metsaline“, siis tuleb teda aidata, vähemalt kõht täis sööta.

Kommete kohaselt pidid romad abielluma ainult oma rahvusest inimestega ning oluliseks peeti, et perekonnas on mees, kes hoolitseb selle eest, et perel oleks püsiv sissetulek. Naine ei käinud tööl, vaid tegeles laste kasvatamisega, pere toitmine ja kodu korras hoidmine oli tema põhiline tegevus. Kuid ajaga on toimunud suured muutused ning praegu teevad naised ka palgatööd.

“Meil olid vanasti palju rangemad kombed ja nüüd ei peeta nendest kommetest enam kinni /.../ Vanasti meil ei tohtinud näiteks teisest rahvusest inimesega abielluda. Nüüd on meil peres hästi palju eestlasi ja venelasi. Eesti naised ja mehed ja segaverelisi lapsi. Pered on väga muutunud.”

Räägiti rahvusliku identiteedi kaotamisest ja assimileerimisest enamikrahvusega. Eriti kergesti toimub selline identiteedikao segaabielludes.

“Paljud on abielus mittemustlastega. Ja on kaotanud ka selle, no ei näe vist mõtet olla see, kes sa oled, siis parem on olla see, kes on enamus, mis on enamus.”

Assimileerumine ühelt poolt võib lahendada roma inimeste tõrjumist ühiskonnas, kuid samas ohustab tõsiselt roma kultuuri. Sellepärast püüavad romad säilitada oma traditsioone, hoiavad nendest kõigest väest kinni, kuigi selline kinni hoidmine võib tekitada tõrjumist enamikkultuuri esindajate poolt.

“Oluline on selles, et siis ei sureks see rahvus välja. Mina kardan, et varsti sureb see rahvus üldse välja /.../ siin Eestis on meid üldse väga vähe. /.../ ja kui ta unustab kõik oma kombed, unustab varsti keele ära ja hakkab segunema. Niigi paljud on juba ära segunenud. Ja ei jäägi järgi enam midagi. Lihtsalt sureb välja. Hirm on see.”

Viimasel ajal sagenenud segaabielludes nähakse romade kultuuri ja selle eripärade häbumist, kuid roma kultuuri ohustavad mitte ainult segaabiellud, vaid ka igale poole tungiv tarbimiskultuur ja kõik muu väljastpoolt, teistest kultuuridest tulenev. Nooremad romad kipuvad unustama oma rahva traditsioone, keelt jm., mis rahvust koos hoiab. Intervjuudes räägiti palju riietumiseeskirjadest, millel on märgiline tähtsus, kuid mis taaskord on viimasel ajal leebemaks muutunud ning käib tänapäeva moega rohkem kaasas. Varasemalt olid kindlad kombed, kuidas abielunaine peab riietuma, kuid ka meestele on olemas teatud riietumisetekirjutused.

“Mehed ei käi jälle nagu lühikeste käistega, et pika käisega peab olema. Enam-vähem üks stiil on neil nagu tuulepluusid ja viigipüksid ja noh siuksed /.../ noor naisterahvas, kes on abielus, noored tüdrukud kasvõi, ei või pükse kanda... ei või lühikesi seelikuid kanda /.../ et põlv ei tohi paljas olla./.../ Ja vanasti oli veel siuke komme, et kes oli abielus tüdruk, läks mehele, vanasti abielluti hästi noorelt, siis juba neliteist ja viieteist aastaselt olid abielus ja sünnitasid lapsi, siis tal pidi rätik ka peas olema ja pikk seelik. /.../ Aga need kombed on ka nagu ära läinud.”

Niisiis abielus naised peavad kandma pikki seelikud ning pükste kandmine on neile keelatud. Samas noorema põlvkonna naisosalejad arvasid, et see, et mustlanna paneb püksid jalga, ei tähenda, et ta vähem mustlanna oleks. Nad kannavad siiski seelikut, kuid seelikud võivad olla lühemad ja kitsamad. Kuigi seelikukandmise nõude põhjusi intervjuudes osalenud naised eriti ei seletanud, tundub, et selle taga on soolise eristumise ja perekonnas täidetava rolli, staatuse märk. Ka kuld on romade jaoks traditsiooniliselt tähtis asi, mida pärandatakse järeltulevatele põlvedele:

“Jaa, see on meie rahva komme. Et see kuld peab minema põlvest põlve edasi.”

Riietumise kõrval omab romade kultuuris väga olulist rolli ka hügieen. Eelpool nimetatud roma kultuurisese kihistumise üheks märgiks on nt. ka hügieeninormidest kinni pidamine.

“Tegelikult on nii, et meil on oma hügieen ja see on väga range. Aga need, kes käivad seal väljas ja on väga mustad, nemad ongi oma kultuurist ka väljas.”

Tõepoolest, kodu, kus ühte intervjuud tegime, oli väga väike ja vaene, kuid samas puhas. Vana mööbel, põrandavaibad ja muu kodukraam kandsid hoolitseva perenaise käte jälge. Samuti olid osalejad puhtalt riides (rohkem vt. allpool.). Sellest võib järeldada, et uurimuses osalesid eelkõige n.ö kõrgemast kihist pärit mustlased.

Peale riietumis- ja hügieenieeskirjade nimetati ka teisi mustlaskultuurile iseloomulikke tegevusi. Üheks selliseks kultuuriliseks eripäraks, mille poolest romad on tuntud, on ennustamine. Ennustamine on lahendus pigem neile, kellel pole tööd ja kellel on tihti peale madal haridustase ning nad soovivad raha teenida sellega, mida oskavad. Naine ei pidanud väljaspool kodu tööd tegema, ainuke lubatud rahateenimise viis oligi ennustamine. Ennustamine on uurimuses osalejate poolt tõlgendatud erinevalt. Ühelt poolt nähakse ennustamisoskuses midagi iseäralist, müstilist, mis kasvatab romade väärtust – neil on omapärane anne näha inimese tulevikku, mida teistel rahvuskultuuridel ei ole. Teisalt peetakse ennustamist eelarvamuste tekitamise aluseks ning seda tõlgendatakse pigem paratamatusena, millega roma naised on sunnitud raha teenima. Alljärgnevates tsitaatides on ära toodud kaks arvamust, milles peegeldub kaks vaadet ja hinnangut ennustamisele. Esimene tsitaat on pärit keskealise, teine noore naise intervjuust.

“Teate, meie komme oli /.../ vanasti, et mustlasnaine ei võinud ju tööle minna. Mustlasmees käis ainult tööl ja pidi üleval pidama oma peret. Aga mustlasnaise elukutse on ju ennustamine, et see on ju see mustlaskultuur. Et tema peab sellest oma peret toitma. Teate ma ütlen, et paljud oskavad [ennustada]. Need, kes on juba vanemad naised, need oskavad...tead, neid noori üldse ei huvita enam see. Nad eriti ei tahagi. /.../ See on kaasasündinud ja päritav/.../ See on vanavanematelt põlvest põlve läinud.”

“Sest ma tean paljud tulevad siia Tallinnasse ennustama või Tartusse lähevad seal ja bussijaamas nad lähevad sealt sellest linnast välja, et saada mingisugune raha. /.../ Et tulebki

seda kergemat teed leida või kuritegevus või siis ennustamine või./.../ Aga teised inimesed näevadki neid mustlasi rohkem kes ongi tänaval ja mustad ja küsivad raha.”

Esimeses tsitaadis on edasi antud traditsiooniline usk mustlasnaiste sünnipärasesse andesse, müstilisse võimesse, mis on tõlgendatud kui rikkus, millest oleks kahju ilma jääda. Ennustamisvõime paigutab roma naise erilisse positsiooni, mis võib teiste hulgas, kellel sellist müstilist võimu pole, tekitada isegi hirmu. Viimane mõte ei kõlanud siiski intervjuudes, vaid on meie tõlgendus sellele, miks mustlaskultuuri jaoks on ennustamine märgilise tähendusega.

Teises tsitaadis puudub täielikult ennustamisvõime müstifitseerimine. Uus põlvkond, vähemalt selle haritum osa, näeb roma naiste ennustamispraktikas pigem kahju kui kasu ja tõlgendab seda „kergemaks“ raha teenimise viisiks, kõrvutades seda lausa kuritegevusega. Mõlemad rahateenimise viisid on roma rahvale kahjulikud ning toidavad romade kohta käivad eelarvamusi ja hirme ega seosta neid tegevusi roma kultuuri sisuga. Jutustades isiklikest kogemustest rääkisid mõned osalejad sellest, kuidas nende elu rikuvad teiste rahvuste hirmud ja üldistused romadest kui ohtlikest inimestest, kes varastavad ja petavad, samas kui tegelikult on tegemist ausate inimestega, kes tahavad raha teenida legaalsete vahenditega. Koolis ja töökohal kogetud kahtlustavad pilgud on teinud nende elu tõeliselt kibedaks.

Nüüdseks on enamlevinud olukord selline, kus ka roma naised käivad võimaluse korral töö, sest muidu ei ole võimalik perekonda ülal pidada.

“See [mustlasnaised peavad kodus olema] oli varem jah, nüüd töötavad. Elama ju kuidagi peab.”

Kõik eelpool nimetatud iseärasused on vaid välised märgid, roma kultuuri sisuline iseärasus peitub nende omavahelistes suhetes. Roma kultuuri põhiliseks üksuseks on perekond. Veresugulus on peamine, mis määrab rahvusesse kuuluvuse ning seetõttu kardavad kultuuri säilitamisest huvitatud romad segaabielusid. Segades muutub veri lahjaks ja mille alusel võib siis mustlaskultuuri teistest eristada. Siiski selgus, et päris mitmed meie uurimuses osalejatest on pärit just segaperedest ning see ei takista neid väga selget mustlasidentiteeti omamast. Pigem vastupidi, ajendatuna hirmust mustlaskultuurist tõrjumise ees, rõhutasid nad eriti oma mustlaseks

olemist ning rääkisid sellest uhkusega. Nende päritoluperedes õnnestus mustlasest isal või emal integreerida muust rahvusest kaaslane oma kultuuri: muust rahvusest abikaasad õppisid mustlaskeele selgeks ja järgisid mustlastraditsioone perekonnaelu korraldamisel. Ilmselt on selle põhjuseks see, et abielludes siseneb uus pereliige laiendatud perekonda, kuhu kuulub kogu lähisuguvõsa.

Perekond hoiab kokku nii headel kui ka rasketel aegadel. Toetatakse üksteist nii materiaalselt kui ka näiteks sellega, et tulla mõnel puhul kohale, et avaldada toetust oma kohalolekuga. Aidata nii palju kui võimalik, isegi siis, kui endal on raskemad ajad.

“No meie jaoks on perekond väga tähtis ja see pere peab koos olema ja kõige tähtsam on, et pere hoiab kokku ja austab üksteist. /.../ Kui näiteks kui minu tütrele või oma sugulastel on [raha] puudu ja tal ei ole momendil, siis mina võtan oma viimase sealt taskust ja annan temale. Küll ma saan kuidagi läbi, aga temal peab olema /.../ Kui meil matused ja on vaesemad pered, siis tehakse korjandus. Keegi [ise] ei lähe küsima, aga rahvas tuleb ise. Kuidas kellelgi võimalust on ja igäiks annab siis oma võimaluse järgi. See on ju tugi raskel momendil.”

Aitamine ja toetamine ei tähenda ainult rahalist abi. Ka väga vaesed osalevad abivajajate toetamises, kasvõi hea sõnaga või mõnede tegevuste kaudu, nt. võtavad teatud tööde tegemise enda peale.

Kuigi viimasel ajal ei ela mitmed põlvkonnad ja lähisugulased (abielus õed-vennad oma peredega) ühes leibkonnas, on kontaktide hoidmine ja ühistegevuste korraldamine neile siiski väga oluline. Seepärast käiakse üksteisel sageli külas ning toimuvad traditsiooniliselt ka peresisesed suured üritused, mis on ühtlasi oma kultuuri säilitamine ehk tantsitakse ja lauldakse enda kultuuritraditsioonidele omaselt. Pidustuste abil antakse seda kõike omakorda edasi ka tulevastele põlvedele, kes õpivad seda loomulikult soodsas kasvukeskkonnas, kus traditsioone veel elus hoitakse. Lisaks hoitakse kultuuri elus ka erinevate kooskäimiste ja gruppidega. Selle kohta mainivad intervjuueeritavad järgmist:

“Ma polegi õppinud [mustlastantse ja –laule], see tuleb iseenesest, kodust /.../ tavaliselt siis kui on mingid suured peod või midagi, siis kõik saavad kokku ja siis tantsivad ja laulavad” (14-aastane)

“[Varem] ma tegelesin mustlastantsudega ja laulsin. Meil oli oma grupp, aga see oli nagu rohkem kristlik. Samas me laulsime ka selliseid traditsioonilisi laule.”

Elamistingimused ja vajadused

Intervjuus osalenud romad kirjeldasid oma elamistingimusi Eestis ja töid välja, et need võiksid olla paremad. Näiteks korterid, kus elatakse on enamasti sotsiaalkorterid ja lapsi nendes majades kasvatada on väga ohtlik peamiselt seetõttu, et tihti elavad sotsiaalmajades ka alkohoolikud, narkomaanid, kurjategijad jne. Seega leiavad intervjuueeritavad, et paremateks elamistingimuseks on näiteks suuremad korterid ja piirkonnad, kus on lastel turvaline kasvada.

„Selles on probleem, et /.../ lapsed peavad elama siukses majas, et see on õudne maja, et ei anta midagi muud, see on kõige hullem.“

„Tahaks natuke parem elu, selles mõttes /.../ et võib olla natuke suurem korter, et oleks ilus, puhas, et ei oleks sellised inimesed kõik kõrval, et kui lapsi saaks lasta välja, et siin on see tee kõrval, et selles mõttes tahaks paremini elada.“

Kodu, kus me ise käisime ja ühe intervjuu läbi viisime, paiknes ühe sotsiaalmaja esimesel korrusel. Trepikoja välisuks ei olnud lukustatav ning korteri uks ei tundunud kuigi tugev olevat. Korter koosnes ühest toast, esikust ja köögist, kusjuures köögi ja esiku ning toa ja esiku vahel puudusid ukсед. Ilmselt koosnes elamu ühest suuremast ruumist, mille keskel olid pliit ja ahi. Ahi moodustaski „seina“ köögi ja toa vahel, ülejäänud vaheseina moodustasid kapp ja muu mööbel. Sellist ühetoalist korterit jagab viieliikmeline perekond. Pere kaks vanemat last käivad koolis, kolmas lasteaias. Pereema kurtis, et lastel pole kohta, kus koolitöid teha, sest neil on ainult üks väike laud, mis on köögis söögilauaks. Laud paiknes pikema küljega seinast vastas ning selle äärde mahtus korruga vaevalt 3-4 inimest. Seega on raske ette kujutada, kuidas selle taga võib istuda

korruga söömas viieliikmeline perekond. Korteris köögis puudus ka aken, nii et koolitoid tuleb teha kunstlikult valgustatud kohas. Vaatamata kitsastele tingimustele tulevad selle pere lapsed õppimisega toime. Vanem tütar rääkis, et talle meeldib koolis käia (intervjuu ajal õppis ta 7. klassis), sest tal on seal palju sõpru. Peale koolitunde käib ta kohalikus noortekeskuses, kus osaleb erinevate huviringide tegevustes.

Intervjuudes toodi välja ka see, et elamistingimusi aitaksid parandada suuremad toetused. Suuremad toetused toodi välja peamiselt seepärast, et mustlastel on väga raske tööd leida ning paljud neist ongi töötud. Seetõttu ongi pere peamiseks sissetulekuks riigipoolsed toetused. Intervjuus osalejatest kahel naisel olid väikesed lapsed, nii et ilmselt said nad sel ajal vanemapalka.

Ühe olulise aspektina tuli intervjuudest välja see, et mõned Eestis elavad mustlased elavad ilma vee ja elektrita. Meile jutustati nt. ühest eakate paarist, kus üks abikaasadeist on voodihaige ja teine hooldab teda, aga majas ei ole elementaarsemaidki mugavusi. Neid toetavad jõudumööda romad ise.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et intervjuus osalenud mustlased kurtsid kehvade elamistingimuste üle Eestis. Väikesed sotsiaalkorterid, madalad toetused, pesemisvõimaluste puudumine jne on tingimused, milles paljud mustlaspered elavad ning peavad toime tulema. Üheks vajaduseks peavad intervjuueeritavad taoliste tingimuste paranemist riiklike toetuste abil.

Suletud kogukond

Uurimuses osalenud romade esindajad tõdesid intervjuus korduvalt, et mustlaskogukond on läbi ajaloo olnud suhteliselt suletud. Mitmes intervjuus kordus mõte, et põhjuseks on hirm rahvusliku identiteedi ja traditsioonide kadumise ees.

“On neid, kes on väga kinnised, sest nad kardavad, et neid hakatakse muutma /.../ et neid tahetakse lõhkuda ja nad hoiavad sellest [traditsioonidest] väga kinni.”

Rahvuslik identiteet ja tavad on romade kogukonnale väga olulised ning lapsi kasvatatakse mustlastavade ja -traditsioonide vaimus juba varasest lapsepõlvest peale.

“Aga no meil oli see juba lapsest saadik juba nagu õpetatud, et mustlaskomme on ikka siuke ja te peate nii käituma.”

Kogukondliku suletuse põhjusena toodi ka romadele iseloomulikke teistmoodi kombeid ja seadusi ning hirmu, et teisest rahvusest inimesed ei pruugi neid eripärasid mõista ja aktsepteerida.

“No mul oli isegi piinlik oma sõbrannadele enda kommetest rääkida.”

Huvitavaks osutus asjaolu, et ühe intervjueeritava sõnul romad ei soovigi, et laiem ühiskond nende eluolu kohta väga palju teaks. Samas pidas ta oluliseks teadvustada ühiskonnale Eestis elavate romade muresid ja kitsaskohti.

Intervjueeritavate sõnul on viimastel aastakümnetel koos ühiskonna arenguga toimunud romade kogukonnas märgatavad muutused. Kõik intervjueeritavad tõdesid, et muutunud on nii kombed, traditsioonid kui ka pere rahvuslik koosseis ning mehe ja naise rollid pere leivateenijana. Muutustega on kaasnenud mustlaskogukonna kujunemine avatumaks. Avamisega kaasnevad uued probleemid, millest romad eriti rääkida ei taha, kuid see kõlas siiski intervjuudest läbi, nimelt oht kogeda diskrimineerimist. Romad tunnetavad nende kohta käivaid stereotüüpe ning olles üheskoos eestlaste või venelastega koolis või tööl, tunnevad nad piinlikkust oma tõmmu nahavärvi, mitteperfektse keelekasutuse, riietumise jms tõttu.

Pikaajalised tõrjumise kogemused, mida romad igal pool maailmas pidid kogema, muutsid neid endeid tõrjuvaks teiste kultuuride suhtes. Seepärast ei kiideta heaks segaabielusid ning juhul kui ikkagi abiellutakse muu rahvuse esindajaga, siis nõutakse, et mitte-roma rahvusest abikaasa õpiks selgeks roma keele ning elaks vastavalt mustlaskogukonna kommetele.

“Pere on meil multikultuurne – isa on mustlane, ema pool-venelane, pool-moldaavlane. Perekonnas oli mustlaskultuur üldiselt /.../ isa oli ikka peremees ja siis olid ka mustlastavad ja asjad ja kõik see asi.”

Eelarvamused

Kõik intervjuudes osalenud tõdesid, et romade suhtes esineb Eesti ühiskonnas palju eelarvamusi, mis on toonud roma kogukonnale kaasa palju tõsiseid probleeme. Eelkõige puudutab see tööturul osalemist. Intervjueeritavate kogemustele toetudes võib väita, et mustlaspärase välimusega inimesel on peaaegu võimatu tööd leida. Tööandjad pelgavad romasid palgata just kinnistunud eelarvamuste tõttu. Mustlased ise leiavad, et kui neil eelarvamustel varem oligi alust, siis nüüd enam mitte.

“Tööd võib-olla ongi palju, aga ei võeta, igasse kohta ei võeta, kardavad. Aga nüüd juba mustlased on muutunud, ei ole enam niuksed.”

Negatiivsed kogemused mõjutavad inimesi ja nad hakkavad ka ise ennast tagasi tõmbama, ei julge enam tööd otsida, arvavad, et ei olegi seda väärt, et korraliku tööd saada ning loobuvad otsimast. Nende pingutused on osutunud asjatuteks.

“Siis kui ühe korra sulle öeldi juba ära, siis on, ei annagi keegi, nii jääbki /.../ tema kõik need lootused on juba kõik hävitatud, et ta ei looda juba millegi peale /.../”

Intervjueeritavate sõnul ei soovi mitte-roma rahvusest inimesed reeglina eelarvamuste tõttu ka enda naabriteks mustlasrahvusest inimesi. Esialgu on peaaegu kõigi inimeste reaktsioon tõrjuv ning tavaliselt ei püütagi seda varjata. Samas selgus mitmest intervjuust asjaolu, et kui romasid tundma õpitakse ja nendega ära harjutakse, saadakse reeglina omavahel hästi läbi. On ette tulnud ka juhuseid, kus naabritevahelistest suhetest arenevad väga pikaajalised ja lähedased sõprussuhted.

“See rahvas, need naabrid ehmusid ära, et issand need mustlased tulid ja mis nüüd saab. Kes jooksis minema, kes sõimas, et mis te mustlased nüüd siia tulite. Aga vaadake samas jälle need eestlased, kes on meie naabrid ja kes lähemalt tunnevad, need ei saa enam mustlastest lahti. Et saavad nii hästi läbi, et kohe tahavad ja armastavad neid mustlasi.”

Intervjueeritav jutustas seejärel lugu sellest, kuidas tema naabrinaine, kes algul oli väga tõrjuv, sai lõpuks tema parimaks sõbrannaks ja koos kasvatati lapsi nii, et lõpuks käsitlesid nad (tütred) teineteist õdedena.

Osalemise hariduses

Erinevates Euroopa riikides on roma lastel hariduse omandamisega sarnased probleemid (vt nt Szalai 2011). Meie uurimus ei anna kahjuks objektiivset ülevaadet sellest, kuidas roma lastel koolis läheb, sest selline uurimus eeldaks testsugust meetodikat. Paraku puudub ka ametlik statistika selle kohta, mis koolis roma lapsed õpivad, kui kaua nad koolikohustust täidavad, missugune on nende õppeedukus ning milliste probleemidega tuleb neil koolis toime tulla. Meie uurimus annab vaid subjektiivse vaate roma täiskasvanute perspektiivist, mis üldise meeleolu mõistmisel mängib siiski olulist rolli.

Intervjuudest selgus, et hetkel käivad roma lapsed rohkem koolis, kui eelnev põlvkond. Uurimuses osalenud olid oma hariduselt erineval tasemel – oli neid kes pole koolis käinud ja ka neid, kes omandasid kõrgharidust.

Eesti roma laste osalemist hariduses iseloomustavad piirkondlikud erinevused. On piirkondi, kus kõik seal elavad roma lapsed käivad koolis ning hariduses osalemine pole probleem, aga see ei iseloomusta kogu Eestit.

“Tartus hariduse omandamise pärast pole üldse [vaja muretseda](.) probleemi, kõik käivad koolis. Valgas on mustlasi rohkem ja seal ma tean on probleeme.”

Põhjuseks, miks osad lapsed siiski haridust ei omanda või miks neil koolis raskused esinevad, toodi välja vanemate vähest haridust ja sellest tulenevalt ka ebapiisavat oskust oma lapsi kooliasjades aidata. Samuti ei pruugi need vanemad haridust niivõrd palju väärtustada või pole perekonna majanduslik sissetulek piisavalt hea, et toetada lapse haridusteed. Siiski kõneldi intervjuudes positiivsetest näidetest, kus vanemal on õnnestunud last tema haridusteel toetada. Väga olulist rolli mängib selles vanema, eelkõige ema kaasatus lasteaia või koolikeskkonnaga harjutamisel.

“Käisin kaks kuud temaga koos lasteaias - ta ei osanud eesti keelt... Isa meil räägib vene keeles, eesti keelt ei räägi. Ja siin on lapsed kõik venelased - sellepärast ei saanudki ta eesti keelt selgeks. Nüüd on juba parem, nüüd räägib - lapsed õpivad kiiresti.”

Mustlaslaste haridusliku ebaedu levinud põhjenduseks on vähene eesti keele oskus.

“Jah, ja keelega on raskusi küll. Isegi siis, kui nad käisid lasteaias kooli ettevalmistusel ja niimoodi, ikka on see keelebarjäär olemas. Ja pidi käima seal kooli logopeedi juures ja see ka ei aidanud.”

Olulise vajadusena tuuakse välja just laste ettevalmistamist Eesti kooliks, sest paljud mustlaslapsed ei käi lasteaias, mille põhjuseks on lasteaia kohamaks ning ka kultuuriline erinevus. Roma vanemad peavad suureks probleemiks Eesti lasteaia ja ka kooli assimileerivat mõju lastele. Üks uurimuses osalenu tõi välja, miks ei eelistata oma lapsi lasteaedadesse panna järgmiselt.

“Väikesele lapsele kasvab ju sisse see, mida talle õpetatakse seal lasteaias. Aga laps peab ju teadma oma rahva kombeid. Et see kasvab ju lapsest saadik ja just väikesel lapsel hakkab ju kõik külge. Et võib-olla kui ta suurem on, siis ta ei õpi kõike, aga just maast madalast kasvatatakse oma kombeid ja asju. Aga kuidagi on see asi nii raskeks jäänud, et ununeb ära kõik ja ei peeta enam kommetest kinni. Tegelikult tahaks, et need kombed jääksid ikkagi.”

Selles tsitaadis on tähelepanu juhitud ühele olulisele probleemile – assimileerimise ohule. Kohanemises eesti kultuuriga nähakse ohtu kaotada oma kultuurilisi juuri. Selline kultuurijuurte kaotamise hirm lasteaias ja koolis tekitab pingeid nii lastes kui nende vanemates. Samas tunnetavad osalejad suure probleemina roma laste vähest ettevalmistatust eesti koolis hakkamasaamiseks. Kõige suuremaks probleemiks seejuures hindavad nad laste vähest eesti keele oskust.

“Ei ole koolieelset ettevalmistust roma lastel, et nad tulevad ühest keskkonnast... kultuurikeskkonnast teise välja.”

Muidugi hariduses osalemisel/mitteosalemisel on ka teised põhjused, mille hulgas on oluline ka roma perede vaesus. Neil puudub raha lasteaia tasu maksta; lapsel puuduvad vastavad riided jm, mille omamist lasteaed eeldab; kui ema ei tööta, siis ei näe ta erilist põhjust last lasteaeda saata; roma pered hoiavad väga oma lapsi ja kardavad neid võõrastele kasvatajatele usaldada. Samas tunnistavad roma vanemad hariduse olulisust ning näevad seoseid hariduse ja tööhõive vahel. Nad oleksid huvitatud sellisest koolieelsest ja ka kooliharidusest, mis tunnustaks roma keelt ja kultuuri ega eristaks roma lapsi klassiruumis. Seega peetakse oluliseks laste kooliks ettevalmistamist, kuid siinkohal ei arvestata eesti lasteaedadega vaid vajatakse haritud spetsialiste, kes lapsi õpetades tunneks romade kultuuri ja ajalugu ega üritaks lapsi oma kultuurikeskkonnast eraldada.

Üheks probleemiks on ka roma laste haridustee varajane katkemine. Isegi edukate õppijate hulgas on suur arv neid noori, kes ei lõpeta põhikooli või katkestavad õpinguid pärast põhihariduse omandamist. See probleem on seotud roma kultuuri veel ühe olulise iseärasusega, nimelt seksuaalsete suhete abieluga sidumisega. Kui tänapäeval alustavad noored seksuaalelu, siis see ei ole seotud nende pereloomisega ega sega tavalise elu, k.a koolielu jätkamist. Roma kultuuris on seksuaalelu otseselt seotud pere loomisega ning peresuhted moodustavad keskse väärtuse. Seepärast nt. kui noor inimene valib endale teisest kultuurist või teisest klassist pärit abikaasa, siis perekond võib küll noorpaari kodust välja visata, kuid ei hakka neid lahutama. „*Meil prooviabielud pole lubatud*“ – ütles üks osalejatest ning seostas seda õpingute katkestamisega. Pereelu ja lapse sünni on omavahel tihedalt seotud, nii et noortel sünnib pärast abiellumist reeglina varsti ka esimene laps. Abiellumisega muutub noorte roll perekonnas ja see uus roll hoiab neid koolist eemal. Abielus mehel ja naisel ei ole enam sünnis koolis käia.

Kui seni tõime välja roma kultuuri ja staatusega seotud põhjusi, mis hoiavad roma lapsi koolist eemal, siis järgmine alapeatükk keskendub haridussüsteemist tulenevatele põhjustele.

Tõrjutus ja ebaedu hariduses

Uurimuse raames läbiviidud intervjuudest selgub, et mustlaslastel on kooliga seonduvalt mitmeid murekohti, näiteks eristamine ja sildistamine, millel on erinevaid põhjuseid. Muuhulgas on

probleemiks keelebarjäär, kuna kodune keel on erinev koolis räägitavast keelest. Mõnikord romade lapsi ka narritakse, sest nad räägivad koolis käibelolevat keelt aktsendiga.

„Nad ei oska õieti seda puhast keelt ja siis neil on see aktsent seal juures ja kõik siuksed probleemid. Aga lapsed ju narrivad neid ja kohe esimene sõna on „mustlane“.“

Intervjuudes tuuakse eristamise põhjusena välja ka roma laste teistsugust välimust. Tänapäeval ollakse koolides suhteliselt vabad laste riietumisstiili osas, mistõttu on koolinoortel oma riietuse valimisel palju valikuvabadust. Kultuurist ja kommetest tulenevalt on romadel aga säilinud tava, et lapsed on riietatud tagasihoidlikumalt. Siinkohal võib sildistamist kaasa tuua näiteks see, kui laps ei riietu eakaaslastele sarnaselt moetrendide järgi.

„Mustlaslaps jääb kellelegi seal nii torkavalt silma, et ta on ikkagi nagu natukene teistmoodi, sest meie komme näiteks ei luba seda last nii üles lüüa, et peaks niimoodi silmatorkavalt riides käima. Et eriti tütarlaps.“

Välimuse osas võib eristavaks teguriks olla ka romade nahatoon. Nagu ka üks intervjuueeritavatest välja tõi:

„Ma tundsin kogu aeg ennast nii mustana, ma tahtsin nii valge olla nagu teised, heledaid juukseid ja kõike seda. Mulle tundus see nii väkk, et nii tume, sest see ei olnud norm.“

Koolis eristamine võib viia ka identiteedi lõhenemiseni – kes on laps kodus, selleks on raske jääda koolis. Taaskord viib see selleni, et laps tunneb end koolikeskkonnas ebakindlalt ja halvasti, aga ka kodus võib tal tekkida trots ja rahulolematust sellega, mis kodus toimub. Koolikeskkonna kohapealt mainib üks intervjuueeritavatest järgnevat:

„Seal (koolis) pole sa nagunii mitte keegi, no mitte nüüd nii halvas mõttes, aga üldiselt.“

Kooliedukuse üheks teguriks on ka vanemate piiratud oskused last õppetöös abistada. Kui vanem ise pole koolis käinud või katkestas õpingud varakult või kui tal puuduvad positiivsed mälestused seoses hariduse omandamisega, siis võib juhtuda, et ta ei väärtustagi haridust ega taha oma last kooli sundida. Seda enam kui eluks minimaalselt vajaliku lugemis-, kirjutamis- ja

arvutamisoskuse võib selgeks õppida ka koolis käimiseta nagu nähtub järgnevast intervjuu katkendist.

„See ongi, et väga vähesed vanemad on, kes on üldse koolis käinud. On isegi siukseid vanemaid, kes pole ühtegi päeva koolis käinud. Aga noh kuigi on mõned jälle siuksed, kes pole üldse koolis käinud, aga nad oskavad isegi lugeda ja kirjutada.“

Kiusamine ja sildistamine koolis tekitavad tõrjutuse tunnet, mistõttu lapse jaoks muutub koolikeskkond ebameeldivaks, tema õpimotivatsioon väheneb, tekivad põhjuseta puudumised ja õppetööst mahajäämine. Selline olukord võib viia lühikese haridusteeni ning olla omakorda raskendavaks teguriks tulevikus töö leidmisel ja üldisel majanduslikul toimetulekul.

Samas ütles intervjuueeritud kooliealine roma tüdruk, et teda koolis ei kiusata. Intervjuust selgus, et ta tegeleb lisaks mustlaskultuuri tegevustele ka kaasaegsete huvialadega nagu hip-hop tants ja peotants. Tüdruk on sotsiaalselt aktiivne ning tal on palju mitte-mustlastest sõpru nii koolis kui ka kooliväliselt, mistõttu ei ole ta eakaaslaste seas tõrjutud. Sellise tunde saavutamises aitab teda kohalik noortekeskus, kus ta oma huvialadega tegeleb ning sõpradega suhtleb. Seega võib öelda, et romade seas on ka koolis edukaid lapsi ning kõik mustlaslapsed ei ole tõrjutud ja kiusatud. Paraku on need juhtumid siiski pigem erand kui reegel.

Haridusega seoses toodi välja ka kahetsusväärne fakt, et normintellektiga roma lapsed on sageli suunatud erikoolidesse, mis tegelikult pärsib nende jõukohast arengut, märgistab neid ja piirab nende edasist haridusteed. Sageli ei ole roma laste erikoolis õppimine siiski vaid kohaliku omavalitsuse süü vaid ka vanemate valik. Vanemad on nõus lapse erikooli suunamisega pragmaatilistel põhjustel, see on omamoodi üks vaesusega toimetulemise viis. Teine oluline küsimus on see, mille alusel pannakse normintellektiga roma lapsele vaimse mahajäämuse diagnoos, mis on erikooli suunamisel oluline nõue. Probleemina tuuakse välja vähest eesti keele valdamist. Ilmselt on tegemist mitte ainult keeleoskusega, vaid ka teatud mõistete ja tähendusüsteemide puudumisega, mis on seotud mitte niivõrd lapse individuaalse mahajäämuse vaid roma kultuuri vähese arendatusega, millele pööras omal ajal tähelepanu Paul Ariste (2012), kes arvas, et roma rahva aitamine peab toimuma roma kultuuri arendamise kaudu.

Osalemine tööturul

Eestis on viimastel aastatel töötus vähenenud ning paljud kodanikud on leidnud endale meelepärase ja tasustatud töö, mis on elus edasiminekuks väga tähtis. Uurimuses osalenud romad rääkisid tööturust üldiselt negatiivses võtmes. Eelkõige toodi välja asjaolud, et tööd ei ole ja kui isegi on, siis neid ei võeta tööle nende rahvuse tõttu.

“Tööd ei ole ja ei saagi ja ei võetagi nii hästi. Tööd võib-olla ongi palju, aga ei võeta, igasse kohta ei võeta...”

“Tööd on väga keeruline leida - meid nagu ei taheta.”

Intervjueeritavad lisasid, et varem oli nende olukord tööga seoses veel halvem ning seda nende kombe tõttu, mis eeldab, et pereemal ei ole lubatudki tööl käia.

“Et mustlasnaine ei võinud ju tööle minna. Mustlasmees käis ainult tööl ja pidi üleval pidama oma peret.”

Olulist seost nägid mõned intervjueeritavad hariduse ja töötuse vahel. Leiti, et mida madalam haridus, seda raskem on korralikku tööd saada.

“See töö ja haridus on omavahel seotud, kuivõrd madal haridus on, et ta saab ainult musta tööd endale valida, kui ta üldse sinna võetakse.”

“Samal ajal pole ka haridus piisav, et kuskil teises kohas konkurentsist end läbi lüüa. Teatav kibestumus on, .../”

Vaesuse põhiliseks põhjuseks nimetasid uurimuses osalejad nende tõrjutust tööturul. Ametlikult võetakse neid palgatööle harva, isegi kõige lihtsamatele ja madalamalt tasustatud töödele. Osalejad kõik arvasid, et selle põhjuseks on nende rahvus, mis on roma inimeste puhul nähtav. Erinevates intervjuudes korrati ühte narratiivi.

„Vajatakse tööjõudu, kuid kui kohale lähed, siis on juba töötaja olemas. Nii juhtub romadel pidevalt nii Eestis, kui ka Soomes ja ka Inglismaal tööd otsides. See, ta nagu, tema kõik need lootused on juba kõik hävitatud, et ta ei looda juba millegi peale ja on nii nagu on ja püüab kusagil ise saada midagi.“

„Eelarvamus mängib ka suurt rolli, et ei võeta. Ma olen ise kokku puutunud sellega, õetütrega... hakkasin talle tööd otsima ja (.) et "jajah, meil on tarvis" (.) ja ta on väga korralik, puhas inimene - et koristajaks (.) et "tulge kohale" ja tuleb sinna, vaadatakse üle - ei valitud. Ma räägin - sellepärast ongi nii raske.“

„No mina tean ka neid juhuseid küll ja küll. Telefoni teel lepitakse kokku jah, et tulge. Siis tuleb kohale, vaadatakse näo järgi, et see pole näost õige välja tulnud ja loobutakse. Mustlased peavad pidevalt sellist asja taluma tegelikult ja tekib nagu surnud ring, et tööd ei saa.“

„... alati on ju niimoodi, et kardavad mustlasi. Ma olen olnud siin vabrikus tööl, töötasin seal viis aastat, aga näiteks kuskile mujale, näiteks kas või poodi koristajaks, no ei võeta ju.“

Kõikides eelpool toodud tsitaatides kordub sama süžee: inimest ei võeta jutule, isegi prooviaega ei pakuta. Eriti raske on olukord praegu kui tööpuudus on endiselt suur ja töötuks jäävad ka eestlased. Praegu ei ole enam võimalik raha teenida ka kauba übermüügiga, millest mustlased elatusid nõukogude režiimi ajal. Ka tol ajal ei olnud see legaalne tegevus ning seda nimetati „spekulatsiooniks“. Sellest tulenevalt oli olukord pingeline, kuid võimaldas siiski raha teenida. Osalejatest mõned jutustasid, kuidas nende vanemad käisid teistes vabariikides, ostsid sealt kaupu, mis Eestis oli „defitsiit“ ja pakkusid neid kohalikule elanikkonnale bussijaamades või turul. Varem oli mustlaste hulgas levinud ka käsitöö tegemine ja müümine, kuid ka sellega nad enam ei tegele, sest poest on kõik kättesaadav.

„Juba maale sa neid riideid müüma ei lähe, seal see ei käi juba kõik kaubakeskused ja asjad on olemas. Ja käsitöö ja selliseid hobusekasvatusi ja asju, ei ole võimalust, see peaaegu juba välja surnud. Eestis käsitöö ja muusikaga raha ei teeni.“

Väiksemates linnades on töötus suurem probleem kui näiteks Tallinnas ning seega minnakse suurematesse linnadesse kõikvõimalikel viisidel raha teenima. Käsitöö ja muusika, millega varem leiba teeniti, on nüüdseks välja surnud ning sellega ära ei ela. Puudub ka haridus, sest ei ole vahendeid õppimiseks.

„Jah halvemini jah. Sest ma tean paljud tulevad siia Tallinnasse ennustama või Tartusse lähevad seal ja bussijaamas ja kõik on nii sellega mures, et jätke mind rahule, igal pool mustlased. No nad lähevad sealt sellest linnast välja, et saada mingisugune raha. Ja siis naine ikka sõidab ja ennustab ja. No ei oska teist teed leida, sest vot käsitöö ja kõik need asjad on välja surnud üldiselt. Ja meestel ei ole raha hoida neid hobuseid ja asju ja no, sellist asja.“

Perekonna probleeme kannavad kaasas ka lapsed. Mitmes intervjuus räägiti, et lapsepõlv roma peredes ei ole nii pilvitu kui eesti peredes. Lapsed osalevad ka majanduslikku olukorra lahendamises.

„Lapsed elavad seda täiskasvanu elu. See perekonna sees on juba kasvatatud, kui sinu mure, siis on ka minu mure. Kui see on sinu laps, see on ka minu laps. /.../ Ja siis see laps tunneb vastutust, et ta peab ka teenima raha, ei saa niimoodi vaadata, ta peab tegema seda ja lapsest saati ta ei ela lapse elu, ta elab täiskasvanu elu. Ja ongi niimoodi. Ja siis (.) ma tegin ka poppi koolist sellepärast, et ma teadsin nooremad lapsed, väiksed lapsed on ja siis ema-isa pidid müüma minema, siis ma ikka ütlesin [koolis], ma olen haige. Muidu nad ei tahtnud ikka, et laps puudub koolist. Ja ikka ütlesime, et me oleme haiged. Mõni õpetaja mõtles, et me teeme õega bisnessit, üks käib müümas, teine koolis. Aga no see oli see, et õppisime ka niimoodi kiiruga, et mis tähtsamad ained olid, õppisime ära, koolis õppisime vaheajal ja niimoodi. Ja siis koju tulime ikka suur perekond ja ema oli isaga oli kogu aeg müümas või midagi tegemas või kirikutööd või niimoodi, sest kirik toetas ka siis perekonda, et see oli vastastik aitamine. Ja siis oli ka niimoodi, et kuhjaga oli tööd, pesta lapsi, sööta lapsi, koristada ja kõik see oli, see oli täiskasvanu elu. Ja muretsed ikka ja teed ja, aga samas kuidas sa ütled, et vanemad on selles süüdi. Aga nad ju käivad ja toovad selle lapsele selle söögi ja on.“

Mitmetes intervjuudes kõlas ka õigustus, et kui mustlane varastab, siis ta teeb seda viimases hädas mitte pahatahtlikkusest. Ta mõtleb oma nälgivatele lastele ja mõtleb, et „pigem varastan

midagi kui jätan oma lapsed ja lähedased kannatama“. Teised õigustasid ka ennustamist sellega, et parem juba alandada ennast ja pakkuda ennustamist või nuruda tänaval võõrastelt raha kui jätta pere kannatama. Kusjuures ennustamist ja varastamist keelab kirik ning enamasti usklikud mustlased kardavad ka ise ennustamist ning tunnevad südametunnistuse piinu. Samas, kui peab valima reeglite rikkumise ja lähedaste kannatamise vahel, siis võetakse risk ja valitakse keelatud tee. Seejuures ei tohi unustada ka seda, mis kõlas ühes eelnevas tsitaadis, kus osaleja viitas soovile teenida raha võimalikult kergesti.

„Lapsed vajavad kasvatada ja kui kuskilt [raha ei saa] siis kas ennustatakse ja jumal teab mis trikke tehakse.“

Tõrjutust tööturul mõjutab peale rahvuse ka hariduse puudumine, mille omandamist on hakatud mustlaste seas üha rohkem tähtsustama.

„Haridus peab olema ja noored seda väärtustavad ka ja Tartus käivad kõik mustlased töö. Vanemad, kellel pole haridust saavad sellest eriti aru, et haridust on vaja tänapäeval töö leidmiseks.“

„See on kindlasti üks punkt, miks ei saa sealt seinast läbi minna - su valikud on väga väikesed, sest tõepoolest küsitakse: kus, millal haridus [on omandatud] ja see kõik (.) see on üks asi ja sellega peab arvestama.“

„Probleemid on haridusega seotud, tööga ja see töö ja haridus on omavahel seotud, kuivõrd madal haridus on, et ta saab ainult musta tööd endale valida, kui ta üldse sinna võetakse...“

Ootused perekeskusele

Nagu ilmneb eelnevast analüüsist, mustlaste olukord Eestis ei ole intervjuueeritavate arvates lihtne. Selgelt tuuakse välja probleeme ja arutletakse nende põhjuste üle. Vaesus ning tõrjutus tööturul ja ühiskonnas on omavahel seotud. Osa intervjuudes osalenutest põhjendavad seda üldise ühiskonna soovimatusega integreerida teiste kultuuride esindajaid, osaliselt ka sellega, et romad

ise ei soovi assimileeruda ega näe mingit kolmandat teed, mis ühelt poolt säilitaks ja arendaks roma kultuuri ning samal ajal aitaks integreeruda eesti ühiskonda.

Ootused perekeskuse suhtes on väga mitmekesised. Osa intervjuus osalenud romasid nägid perekeskust n.ö roma majana – füüsilise ehitisena, omamoodi hotelli ja kultuurikeskusena, kus saaksid roma inimesed, kes elavad erinevates Eesti paikades, omavahel rohkem kokku saada, korraldada üritusi, praktiseerida roma kultuurile omaseid tegevusi, arendada oma kultuuri. See võiks olla koht, kus vaesematest peredest pärit romad saaksid kasvõi kõhu täis süüa. Samas oli eriideena arutlusel ka roma restoran, kus pakutaks mitte-romadest huvilistele roma toitu.

Teine, mingil määral erinev ootus perekeskusele, oleks keskendumine roma laste kooliks ettevalmistamisele. See peaks olema institutsioon, mis töötaks võib-olla erinevates kohtades samade põhimõtete alusel. Põhiline on see, et roma naised (emad) ja eesti spetsialistid töötaksid laste arendamisel ja perede toetamisel koos, et lapsed tuleksid haridusteega toime. Mõned roma kogukonna esindajad arvavad, et tuleks keskenduda laste integreerimisele haridussüsteemis, sest muudmoodi ei ole võimalik nõiaringist väljuda. Lahenduseks peab olema just integreerimine, mitte assimileerimine. Integreerimine tähendab laste kooliedu tõstmisega ühtlasi ka roma kultuuri arendamist. Antud idee pärineb Paul Aristelt, kes uuris roma kultuuri ja keelt ning arvas, et seda tuleb edasi arendada kirjakeele arendamise, s.t romakeelsete raamatute väljaandmise kaudu. Kuna roma kultuuri esindajate hulgas on väga vähe kõrgharidusega, ennast selgelt selle kultuuriga seostavaid inimesi ning üldiselt iseloomustab seda kogukonda marginaalne staatus, siis eelkõige tuleb tegeleda rahva n.ö tõstmisega, milles romad vajavad eestlaste abi. Roma perekeskus peakski olema roma kultuuri keskus, kus eesti spetsialistid ja roma aktivistid kannavad hoolt roma kultuuripärandi hoidmise ja arendamise eest.

“Noh, teate, vajadusi on liiga palju ja keegi meid nendes vajadustes ei aita. Vot see ongi, et meie tahame aidata oma rahvast selle keskusega, et neid natukene arendada.”

Perekeskuse ideega on uurimuses osalenud mustlased kursis erineval määral, kuid toovad siiski välja erinevaid ootusi, mis neil keskusega seoses oleksid. Läbiviidud intervjuude põhjal võib öelda, et ootused perekeskusele on väga erinevad, kuid kõige enam nähakse perekeskust lastele

suunatuna. Tuuakse välja ka tööhõive ja lihtsalt koos olemise aspekte, kuid ootused ka ühe valdkonna osas võivad intervjuudes osalenute hulgas oluliselt varieeruda.

Perekeskuselt oodatakse väga palju seoses erinevas vanuses lastega ja tuuakse välja, et keskus võiks pakkuda just neile mõeldud erinevaid teenuseid, eriti just neid, mis on seotud hariduse ja kooliks ettevalmistamisega. Järgnevalt toome välja rea väiteid erinevatest intervjuudest, kus on väljendatud ootused perekeskusele kui roma laste arengut toetavale asutusele. Tsitaatidest on näha, et osalejad ei tea täpselt, kus see asutus peaks paiknema, kuidas see peaks funktsioneerima, kes peaks seal töötama, aga enamik on ühel meelel selles osas, et tegevus peab olema suunatud lastele.

“Mida võiks pakkuda lastele, nende jaoks midagi paremat, me ei hooli enda eest nii palju kui lapse eest.”

“Ja põhiliselt ikka lapsed, et nad saavad sealt seda toetust, see ei pea lasteaed olema, sest lasteaed on meil olemas. See peab kindlasti tugikeskus olema /.../”

“Alguses võiks kuidagi tegeleda selle laste hariduse teemaga ja see peakski see põhiosa olema.”

“Aga võiks ju olla niimoodi, et enne seda, kui lasteaeda minek, on eesti keel...”

“Konkreetselt 0 klass jah, vot see oleks huvitav nagu. Et mingi abi oleks laste jaoks, jah ettevalmistusklass.”

“Et julgust ja noh, et lapsed areneksid seal. Et neil oleks julgust kooli minna ja et nad areneksid.”

“Ja puhtalt nii palju, et ta saaks koolis paremini hakkama /.../”

“Võiks olla, et lapsed tulevad koolist koju ja võivad sinna minna, nagu pikapäevarühma, õppima”

“Mingi klass peaks kindlasti olema, kus saaks kõiki lapsi õpetada. Näiteks lugemist, kirjutamist ja keelt loomulikult. Kõigepealt ikka eesti keelt. Et see oleks neil selge. “

Samas toodi välja ka seda, et perekeskus võiks pakkuda ka konkreetset lasteaiateenust:

“See annab lastele selle lasteaiateenuse ja paralleelselt sellega äratav see ka täiskasvanut.”

Erinevates intervjuudes tõid uurimuses osalenud välja mustlaste tööhõive probleemi, mida perekeskus mingil määral lahendada võiks. Esiteks võiksid seal ka täiskasvanud omandada mingisuguseid lihtsaid oskusi, millega tööturule minna. Teiseks võiks perekeskuses töötamine lahendada kasvõi mõne inimese tööhõive probleemi. Kuna perekeskuse käivitamist ilma eestlaste abita ei kujuta romad ette, siis näevad nad eesti spetsialistides olulisi figuure, kes on nii informeerijad, õpetajad, nõustajad kui ka vahendajad eesti ühiskonna ja roma kogukonna vahel.

“Seal oleks isegi neil mustlasperedel ja mustlasnaistel ka mõnel üksikul mingi töögi. Ta saaks mingit palka. Ta saaks oma peret üleval hoida.”

“See on nüüd esimene koht, kus nad saaksid selliseid töökohtasid... tähendab nad saavad vastava töökoolituse /.../ et teistele, kellel on tööprobleemid, saaks ka efektiivsemalt ja paremini lahendatud, et ta saab selle eest palka, et aitab teisi seal.”

“Peaks olema Eesti rahvusest töötajad ja mustlasaktivistid või töötajad vms /.../ siis annab see ka võimaluse tulevikus tööturule minna ja ennast harida.”

Mitmes intervjuus toodi välja ka seda, et perekeskus võiks olla koht, kus mustlaspered omavahel kokku saavad ja kuhu saavad korraga paariks päevaks tulla romad ka teistest linnadest. Perekeskust nähakse ka suhtlemiskohana, mis aitaks roma keelt ja kultuuri säilitada.

“Lihtsalt mingi võimalus, et laste jaoks, et see on ikkagi teine rahvus ja et nad saaksid koos olla ja koos viibida ja et oleks koht, kus nad saaksid kokku ja saaksid omavahel arutada ja küsida.”

Roma kultuurist lähtuvalt nähakse perekeskust kohana, kus perekonnad koos viibivad ja koos tegutsevad. Laste harimises ja kooliks ette valmistamises ning koolitöodes abistamises soovivad osaleda ka vanemad, eelkõige emad.

“Et see tugikeskus ei haaraks mitte ainult õpilasi või eelkooliealisi, aga ta haarab kõike ja korraldab seda kogukondlikku elu sealtpoolt.”

„Mina läheks ja õpiks seal hea meelega isegi.“ (kolme lapse ema)

Mõned osalejad olid valmis arutama juba ka detailide, nt. lahtioleku aja üle:

“See perekeskus võiks olla avatud reede õhtust pühapäevani, siis kui lastel kooli ei ole. Et kõik need kolm päeva, et reede õhtul pärast kooli tuleksid kõik kohale, et me saaksime need päevad kõik koos olla. Et pühapäeval sõidaksid koju.”

Kui mõned intervjuueeritavad kõhklesid teenuste osas, mida perekeskus võiks pakkuda, siis oli ka neid, kes erinevate ootuste kõrval tõid välja kahtlusi seoses keskuse ja selle tegevustes osalemisega.

“Alguses võib-olla nad hakkavad käima, aga pärast on niimoodi, et ma ei viitsi ja ma ei lähe. Ja ikka järjest, et ära mine, ma ei viitsi sind viia selle autoga. Võib-olla praegu noored, kes on /.../ No nemad vaatavad juba teistmoodi sellele peale. Nende lapsed võib-olla hakkavad juba käima nagu. A need, kes on praegu veel noored...”

Intervjuude põhjal võib välja tuua, et uurimuses osalenud peavad perekeskuse ideed üldiselt heaks ning näevad selles erinevaid kasulikke aspekte roma kogukonnale. Ootused keskusele erinevad üsna oluliselt, kuid valdavalt leitakse, et seal pakutavad teenused peaksid olema suunatud just lastele. Samas tuuakse vajalike teenustena välja ka selliseid, mida peavad pakkuma kõik koolid ja piirkondlikud tugikeskused. Nende teenuste puhul oodatakse individuaalset lähenemist igale lapsele. Antud arvamused juhivad tähelepanu sellele, et perekeskuse planeerimisel ja töös hoidmisel tuleb arvestada ka keskuse klientuuri pideva motiveerimise vajadusega.

Uurimuses osalenud romade kogukonna esindajad Eestis näevad perekeskuse eestvedajatena ja igapäevaelu korraldajatena eelkõige väljaõppinud ja oskuslikke spetsialiste. Perekeskuse käivitamisel on oluline, et seda veab inimene, kellel on vajalikud oskused, olgu ta siis mustlaskogukonnast või eestlaste hulgast. Ka romade kogukonnas arvatakse leiduvat sobivaid inimesi, kes omakorda juhendaksid neid, kes keskuse tegevust tulevikus edasi veaksid.

“Meil ei ole piisavalt haridust inimestel, et oma õigusi seal taga ajada ja võidelda nende ametnikega koguaeg.”

“Tuleb leida kompetentne inimene ja teda kutsuda seda tegema /.../ muidugi on hea, kui me saaksime ise võimalikult rohkem teha.”

“Selles suhtes, et ega me igaihte ei pane sinna, kes ei oska. Meil on ikka siuksed inimesed, kes ikka oskavad seda teha /.../ õpetame ise välja juba järgmised jälle ja et ei ole ju nii, et üldse ei saaks midagi tehtud.”

Kui perekeskuse eestvedajana nähakse oskuslikku spetsialisti, kelle rahvus ei ole oluline, siis kultuuriliste tegevuste ja huviringide eestvedajatena ning õpetajate assistentidena peaksid töötama kindlasti inimesed mustlaskogukonnast. See on oluline osalejate perekeskuse tegevustesse integreerumisel, mustlaskultuuri arendamisel ja osalejate toetamisel. Oluline on romade poolne usalduslik suhe perekeskuse suhtes, sest kui seal ei ole oma inimesi, siis tõenäoliselt ei tuleks mustlased keskusesse ega võtaks vastu seal pakutavat. Samas on mustlasest autoriteeti vaja ka selleks, et keskuse külastajad hoiaksid kinni reeglitest.

“Seal peab olema keegi mustlasinimene, kes paneb korra majja.”

Uurimuses osalejad näevad nii ennast kui ka teisi kogukonnaliikmeid panustamas vabatahtlikena huvitegevuste arendamisse, mis lisaks oma kultuuri arendamisele pakub ka töökogemust. Olgu tegevusteks tantsud-laulud või toidukultuur, olulisel kohal on kvaliteet.

“Võin lastega seal tegeleda /.../ Tahan oma rahvust esile tuua. Tahan aidata neid inimesi, et olukord muutuks.”

“Jah... oma inimesed - oma õdedele-vendadele, lähedastele inimestele... annad oma panuse seal.”

“Особенно бабушки дедушки, которые не работают...пускай занимаются с детьми.”

“Kodus omatehtud toit on ju ikkagi maitsvam ja mustlasnaine teeb seda natukene maitsvamalt, et mõtleb seal midagi välja.”

“See on nüüd esimene koht, kus nad saaksid selliseid töökohtasid, tähendab nad saavad vastava töökoolituse, et ei pea ainult müügiga tegelema.”

Perekeskuses nähakse lõimumiskeskust, kus on tagatud ka eesti keele ja kultuuri õpetamine, mis aitaks roma kogukonna lastel ja täiskasvanutel paremini integreeruda Eesti haridussüsteemi ja tööturule. Selles tegevuses ei võtaks roma kogukonna esindajad eestvedaja rolli, vaid kinnitavad, et eesti keelt ja kultuuri õpetama tuleb kutsuda eestlane. See on oluline kahe kultuurigrupi omavaheliseks suhtlemiseks ja keskuse avatuse tagamiseks.

“Kellelgi kompetentsi ei ole nii suurt. Me paluksime appi eesti keele õpetajad seal ja nii edasi, kes eesti kultuuri õpetavad, see on multikultuurne keskus /.../ et ta (osaleja) paralleelselt õpiks siis ka tähendab tundma neid kokkupuutejooni, mis tegelikult Eesti kultuuril ja mustlaskultuuril on olemas ja mida praegu ei teatagi.”

ARUTLEV KOKKUVÕTE

Eelnev analüüs juhib tähelepanu Eesti integratsioonipoliitika erinevatele kitsaskohtadele, mille tagajärjel jätab siin elav roma kogukond oma inimõigused realiseerimata. Kui võrrelda ECRI (2010) aruannet ja soovitusi Eestile ning viimast lõimumise arengukava, siis peame tõdema, et roma elanikkonna erilist staatust ja huve ei ole seal arvesse võetud. Roma kogukond elab eraldatuna, suhteid Eesti teiste rahvusgruppidega iseloomustab kas selge segregatsioon või assimilatsioon, mis kumbki ei sobi kokku lõimumise põhimõttega.

Romadele on üldiselt iseloomulik eraldatus ja suletus keset teisi rahvusgrupe, milles võib näha tõrjutuse tagajärgi. Uurimuse tulemusena ilmnes, et ka Eestis elav roma kogukond on läbi ajaloo olnud suhteliselt suletud ning rangelt oma traditsioone ja seadusi järgiv inimkooslus. Väga oluliseks peavad romad oma kultuuri, traditsioonide ning rahvuskommete jätkusuutlikust ning roma identiteedi säilimist. Perekond ja lapsed on romade kogukonnas väga väärtustatud, lapsed kannavad edasi põlvkondade traditsioone, seetõttu peetakse tähtsaks kultuuriruumi, milles laps kasvab.

Samas ei ole ühiskonnas toimunud arengud jätnud puutumata ka romade kogukonda. Traditsioonid ja tavad ei ole enam jäigalt järgitavad, kuid on endiselt tähtsal kohal romade elukorralduses. Mustlaste hakkamasaamist ühiskonnas mõjutavad oluliselt romade kohta levivad eelarvamused. Reeglina on eelarvamused negatiivse kuvandiga ning see raskendab või teeb tihti võimatuks tööturule sisenemise. Samas on positiivne ja lubab optimistlikult tulevikku vaadata asjaolu, et romasid lähemalt tundma õppides suudavad inimesed eelarvamustest vabaneda ning suhted kujunevad reeglina headeks ja sõbralikeks. Sellest lähtuvalt on eesti romade lõimumise

eesmärgiks tuua roma kultuuri Eesti ühiskonnale lähemale ja lasta roma inimeste häälel kõlada. Roma kultuuris on palju väärtuslikku, mis oleks kasulik ka eesti kultuurile. Siin peab esimesena mainima laste ja peresuhete väärtustamist, üksteisest hoolimist ja teineteise toetamist.

Perekeskuse loomine on üks võimalikest alternatiividest, kuidas parendada mustlaste hetkeseisu ning panustada laste haridusse ja kultuuritraditsioonide säilitamisse. Uurimistulemustest selgus, et perekeskuse toimimine peaks tuginema samasugusel kogukondlikul ja kultuurilisel koostööl nagu seda on välja toonud Liegeois (1994), kirjeldades mustlaskultuurile sobivat koolistruktuuri. Vanemate soovide ja mustlaskultuuri eripärade tunnustamiseks, mõistmiseks ja austamiseks tuleb kooli struktuur ning toimimispõhimõtted muuta paindlikumaks. Õpetajad peaksid olema sallivad ja paindlikud, omama teadmisi sellest kultuurist, mille esindajaid nad õpetavad. Nende tegevust peaksid juhtima mitte eelarvamused ja ainult oma kultuuri väärtustamine vaid siiras huvi teiste kultuuride, nende hulgas ka roma kultuuri vastu. Aineid õpetades, peaksid õpetajad arvesse võtma õpilaste eluilma, mõistma seda ning arvestama selle iseärasustega. Ilma selleta pole võimalik arendada ühist sotsiaalset kooslust, kus erineva taustaga lapsed tunneksid ühtekuuluvustunnet.

Uurimuses korduvalt kõlanud eesti keele oskuste puudulikkuse probleem ja kooli suutmatust õpetada korralikult riigikeelt mitte-eesti emakeelega lastele on probleem, millega Eesti kool peab tõsiselt tegelema. Eesti haridussüsteem peab tunnistama, et tegemist ei ole õpilaste probleemiga ning lõpetama laste ja nende perede süüdistamise suutmatuses eesti keelt õppida. Vajalik on tõhusate keeleõpetamise meetodite väljaarendamine.

Teine probleemkoht Eesti haridussüsteemis on lapsevanemate sidumine kooliga. Õpilaste vanemad on ja peavad olema kooli kogukonna liikmed, nende vastandamine ja tõrjumine koolist mõjub kahjulikult nii õpilastele, õpetajatele kui koolile tervikuna.

Läbiviidud intervjuude käigus selgus, et roma kogukonnas peetakse hariduse omandamist oluliseks ning nähakse selle seoseid ka töö ja parema toimetulekuga tulevikus. Praegune noorte põlvkond käib rohkem koolis kui nende vanemad ja vanavanemad, sellest tulenevalt ei pruugi lastel koolis lihtne olla, sest vanemad, kes pole omal ajal haridust omandanud ei oska neid aidata. Seepärast tuleb vajadusel arendada roma laste ja nende vanemate abiõppe korraldamist koolis.

Uurimuse tulemusena võib välja tuua, et perekeskuse loomise juhul näeb roma kogukond keskuse eestvedajatena ja igapäevaelu korraldajatena eelkõige väljaõppinud ja oskuslikke spetsialiste. Osalejate integreerumise ja toetamise ning mustlaskultuuri arendamise seisukohalt on oluline, et kultuuriliste tegevuste ja huviringide eestvedajatena ning õpetajate assistentidena töötaksid inimesed roma kogukonnast. Samas eesti keele ja kultuuri õpetamist peaks viima läbi eestlased. Põhimõtte poolest võeti perekeskuse loomise idee intervjueritavate poolt positiivselt vastu, kuid oli tunda teatud ettevaatlikku hoiakut selle järjepidevuse ja jätkusuutlikkuse tagamise osas. Mingil juhul ei tohi seejuures tõrjuda roma keelt. Teiste riikide kogemus näitab, et romade integreerimine toimub eelkõige nende assimileerimise või segregatsiooni kaudu (Szalai 2011). Ükski meetod ei ole hea ja ühegi meetodi puhul ei ole tegemist integreerimisega. Segregatsiooni vastu astusid selgesõnaliselt välja meie uurimuses osalejad, kes ei soovi nn roma kooli avamist.

SOOVITUSED ROMA KOGUKONNA LÕIMUMISE TÕHUSTAMISEKS EESTIS

Käesoleva uurimuse läbiviimise käigus ja andmete analüüsi tulemusena võime teha järgmisi soovitusi roma kogukonna parema lõimumise saavutamiseks. Ettepanekud peegeldavad ka EL roma integratsiooni strateegias esile tõstetud juhiseid (An EU Framework 2011).

Esiteks, roma kogukonna uurimine ja nende elu kohta otsuste tegemine peab toimuma tihedas koostöös roma kogukonna esindajatega ning haarama võimalikult laiu kogukonda kuuluvaid inimeste rühmasid. Intervjuude tegemisel kogesime, et roma inimestega suhtlemine on meeldiv ja huvitav tegevus. Intervjuude tegemine oli hea põhjus roma kogukonna liikmetega kontakteerumiseks ning hea võimalus suhtlemiseks ja olulistel elulistel teemadel arutlemiseks. Vestluste käigus saime üksteisega nõ „tuttavaks“ ning varasemad hirmud „võõraste“ kultuuri kuuluvate inimeste suhtes, mida oli tunda mõlemalt poolt, haihtusid. Seega tuleb kasutada kõiksuguseid võimalusi, et kontaktid nõ „meie“ ja „nende“ vahel oleksid tihedamad. Suhtlemise käigus muutuvad need praegu veel vastandlikud kategooriad üheks – „meie“ kategooriaks.

Teiseks, roma küsimustes otsuste tegemisel tuleb kuulda võtta kogukonna esindajaid ning lähtuda nende soovitustest. Ka uurimuste läbiviimisel tuleb konsulteerida kogukonna esindajatega, kes võivad mängida olulist vahendaja rolli.

Kolmandaks, ametnikud, erinevate erialade spetsialistid ja töötajad (arstid, politseinikud, õpetajad, psühholoogid, sotsiaaltöötajad jt), kes roma inimestega kokku puutuvad ning nende probleemidega tegelevad, peavad saama vastava ettevalmistuse oma erialase pädevuse tõstmiseks

tööks roma kogukonnaga. Etnotsentristlik suhtumine, rutiinne tegevus ja konkreetse kultuurilise tausta arvestamata jätmine võib tekitada rohkem kahju kui kasu nii roma kogukonnale kui ka Eesti ühiskonnale tervikuna. Kultuuriliselt mittetundlik ebapädev töö on halvem kui mitte midagi tegemine.

Neljandaks, tuleb üldiselt vältida etniliste gruppide segregatsiooni Eestis ning lõimumine peab olema mitteeristav. Samas roma kogukonna puhul on pikaajalise tõrjumise tagajärjel tekkinud kogukonna suletus ja usaldamatus, mistõttu tuleb romade lõimumise küsimust esialgu käsitleda eraldi teemana ja rakendada nn positiivset eristamist, s.t roma vähemuse lõimimine vajab rohkem investeerimist kui teised Eesti rahvusvähemused.

Viiendaks, romade erinevaid probleeme (ebaedu haridussüsteemis, tõrjumine tööturul, vaesus, terviseprobleemid, eelarvamused ja ühiskonna stereotüüpne suhtumine romadesse) tuleb käsitleda üksteisega seotult, holistlikult, sest nad moodustavad terviku ning ühe probleemi lahendamise ei saa olla edukas ilma teiste samaaegse lahendamiseta. Nt. kui alustada roma laste haridustee ja kooliedu tõhustamist, siis ei saa oodata tulemuslikkust, kui samal ajal ei tegelda vaesuse ja elutingimuste parandamisega. Kooliedu sõltub paljuski kooli avatusest: õpetajad ja kaasõpilased peavad olema valmis roma lapsi kooliperre vastu võtma, nende vastu huvi tundma, neid toetama ja võrdväärseteks õpilasteks tunnistama. See eeldab, et koolis on pädev tugisüsteem, mis võtab arvesse roma kultuuri iseärasusi. Koolis tuleb arendada paindlikku õpetamismetoodikat, mis võimaldab edukalt toime tulla erineva etnilise taustaga õpilaste õpetamisega. Eesti kool peab muutuma rahvuste erinevusi arvestavaks ja suutma õpetada erineva kultuuritaustaga lapsi. See on eelkõige eesti rahvuskultuuri püsijäämise ja jätkusuutlikkuse alus. Teisisõnu, selleks, et eesti keel ja kultuur elaks edasi, peab eesti kool oskama integreerida erineva etniliste taustaga õpilasi, andma neile korraliku eesti keele oskuse ning eesti meelsuse, kuid see ei toimi ei assimilatsiooni ega segregatsiooni kaudu. Eri kultuuride edukas integratsioon peab põhinema kaksikidentiteedi aktsepteerimisel. Selleks, et muust rahvusest eestimaalane oleks ustav Eesti Vabariigi kodanik, ei pea ta kindlasti lahti ütleva oma kultuurilistest juurtest. On võimalik olla hea mustlane, venelane või juut ning Eesti kodanik samal ajal.

Lõpuks, meie uurimuse käigus selgus, et ka roma keel ja kultuur vajavad arendamist. Seda tuleb samuti toetada, et kaoks sajandeid kestnud alavääristav suhtumine roma kultuuri. Selles osas peame õppima eesti kultuuri ja teaduse suurkuju, Paul Ariste käest, kes omal ajal sellele tegevusele alguse pani ja roma rahvale sellega palju head tegi.

KASUTATUD ALLIKAD

Ariste, P. (2012). *Mustlaste raamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Blomster, R. (1998). Eesti mustlased enne Teist Maailmasõda. Hiimäe, M., Oras, J., Tamm, K. (toim.) *Lohetapja. Pro Folcloristica VI*.

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/NT/profo6/index.html#sisu> (külastatud 1.10.2013)

Creswell, J. W. (2003). *Research Design. Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Second edition. Thousand Oaks, etc.: Sage Publications.

Guild, E. (2012). *Roma applying for asylum in Europe – conflicts between EU citizenship and refugee rights*. Avalik loeng Eesti Inimõiguste Keskuses 25. Aprillil 2012.

<http://humanrights.ee/pagulased-2/projektid/teadlikkuse-tostmine-sundrandest/loengukursus-ulikoolides/professor-elspeth-guildi-avalik-loeng/> (külastatud 25.05.2013)

ECRI aruanne Eesti kohta. 2010. <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/country-by-country/estonia/EST-CbC-IV-2010-003-EST.pdf> (külastatud 22.06.2013)

An EU Framework for National Roma Integration Strategies by 2020. (2011) http://ec.europa.eu/justice/policies/discrimination/docs/com_2011_173_en.pdf (külastatud 20.05.2013).

EUMC (2006). Romid ja travellerid riiklikus haridussüsteemis. Ülevaade olukorrast Euroopa Liidu liikmesriikides. Vahekokkuvõte. Luxembourg: Euroopa Ühenduste Ametlike Väljaannete Talitus.

European Commission (2012). National Roma integration strategies. A first step in the implementation of the EU Framework. EU.

Gergen, K. (2003). Action research and orders of democracy. *Action Research*. 1(1): 39-56.

Laiapea, V. (2010a). *Mustlase missioon*. Dokumentaalfilm. Icoon.

- Laiapea, V. (2010b). Mustlased. Elu filmi taga. *Sirp. Eesti Kultuurileht*, 21.05.2010.
- Liegeois, J.-P. (1994). *Gypsies, Romas, Travellers*. Strasbourg, Council of Europe.
- Lutt, R. (2009). Romad Eesti haridussüsteemis laste hariduses osalemise uuring. Tulemused ja analüüs. Avaldamata andmed käsikirjas.
- Raudsepp, M., Roosalu, T. (2013). Eesti romad ehk mustlased. Teises: *Lõimumisvaldkonna sotsiaalsete gruppide uuring. Uuringu raport*, 98-108. Tallinn: Tallinna Ülikool RASI.
- Mustlased, romid, romad. Etnoveb. <http://www.etnoweb.ee/Users.aspx> (Külastatud 04.11.2013)
- Põhja-Eesti Mustlaste Ühing. *Romade koolifilosoofia*.
- Rahva ja eluruumide loendus 2011. Eesti Statistikaameti andmebaasid. <http://pub.stat.ee/px-web.2001/Database/Rahvaloendus/databasetree.asp> (Külastatud 23.06.2013)
- Roht, E.-L. (2011). *Self-Identification and Self-Presentation of the Estonian Roma Media, Human and Minority Rights, Kinship*. University of Tartu, Faculty of Philosophy, Institute of Cultural Research and Fine Arts, Department of Ethnology. Tartu.
- Roosalu, T., Raudsepp, M., Kazjulja, M. Kus, L., Aavik, K., Pajumets, M., Petersoo, P. (2013). Võrdse kohtlemise alased hoiakud ja teadlikkus võrdse kohtlemise seadusest. Teoses: K. Kallas, K. Kaldur, M. Raudsepp, T. Roosalu, K. Aavik (toim.) *Võrdse kohtlemise edendamine ja teadlikkus Eestis. Uringuaruanne*. Tartu: Balti Uuringute Instituut/TLÜ RASI: 10-26.
- Szalai, J. (2011). Ethnic Differences in Education and Diverging Prospects for Urban Youth in an Enlarged Europe. EDUMIGROM Summary Findings. http://www.edumigrom.eu/sites/default/files/field_attachment/page/node-1819/edumigromsummary-findings.pdf (Külastatud 28.05.2013)
- Tali, M., Kollom, K., Velberg, M-L. (2007). *Naised Eesti mustlaskogukondades uurimuse aruanne*. Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituut. Kodanikeühiskonna Uurimis- ja Arenduskeskus. Tallinn.

Taustainfo: ülevaade romade olukorrast Eestis. Koostaja K. Kallas R. Luti parandused. Avaldamata käsikiri.

The Case of the Roma (2012). In: *Discrimination in the EU in 2012. Special Eurobarometer 393*. 107-117. Ebs_393_en.pdf.

UNESCO kultuuri väljendamisvormide mitmekesisuse kaitse ja edendamise konventsioon. 2006. http://www.kul.ee/webeditor/files/UNESCO_valjendusvormide_mitmekesisuse_konventsiooni_tolge.pdf (04.11.2013)

LISA 1

Roma hümn (romani keeles)

*Gelem, gelem lungone dromensa
Maladilem bahktale Romensa.
A Romale katar tumen aven,
Etsarensa bahktale dromensa?
A Romale, A Chavale!
Vi man sas ek bari familiya,
Murdadas la e kali legiya.
Aven mansa sa lumniake Roma.
Kai putaile e romane droma.
Ake vriam, usti Rom akana,
Men khutasa misto kai kerasa.*

Roma hümn (eesti keeles)

*Käisin, käisin pikkadel teedel,
Kohtasin õnnelikke mustlasi.
Oh, mustlased, kust tulete
Vankreis, õnnelikel teedel?
Oh mustlased, oh sõbrad
Kord oli mul suur perekond.
Kõik tappis Must Leegion.
Tulge minuga, maailma mustlased –
Mustlaste ees on lahti teed.
On aeg, ärgake, mustlased!
Liigume, tõuseme kõrgele!*